

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

ТЕЛЕДИДА ОЛЕКСАНДР АНДРІЙОВИЧ

Допускається до захисту:
в.о завідувача кафедри
політології та державного
управління
д.політ.н., професор
_____ Чальцева О.М.
«_____» _____ 2025р.

**ЗБРОЙНІ СИЛИ ДЕРЖАВИ ЯК ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНОЇ
СИСТЕМИ**

Спеціальність 052 Політологія

Бакалаврська робота

Науковий керівник:
Примуш М.В., д.політ. н.,
професор, професор кафедри
політології та державного
управління

Оцінка: ____/____/_____
(бали/за шкалою ЄКТС/за національною шкалою)

Голова ЕК:

(підпис)

Вінниця 2025

АНОТАЦІЯ

Теледида О.А Збройні сили держави як інститут політичної сили. -

Кваліфікаційна робота на здобуття ступеня освіти «Бакалавр» за спеціальністю 052 «Політологія». Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, 2025

Бакалаврська робота присвячена дослідженню збройних сил як інституту політичної системи держави. У роботі проаналізовано теоретичні підходи до вивчення армії як політичного інституту, розглянуто основні наукові концепції цивільно-військових відносин, зокрема ідеї С. Хантінгтона, М. Яновіца, С. Фінера, Г. Лассуелла. Здійснено огляд нормативно-правової бази регулювання Збройних Сил України, а також проведено порівняльний аналіз правових моделей США та Китаю. Особливу увагу приділено ролі армії в умовах воєнного стану на прикладах України, Туреччини, Ізраїлю та США. Методологія дослідження базується на системному, інституційному, структурно-функціональному та порівняльно-історичному підходах. У висновках обґрунтовано, що ефективно правове регулювання армії та демократичний цивільний контроль сприяють зміцненню політичної стабільності та національної безпеки.

Ключові слова: збройні сили, політична система, цивільно-військові відносини, воєнний стан, демократичний контроль, правове регулювання.

ABSTRACT

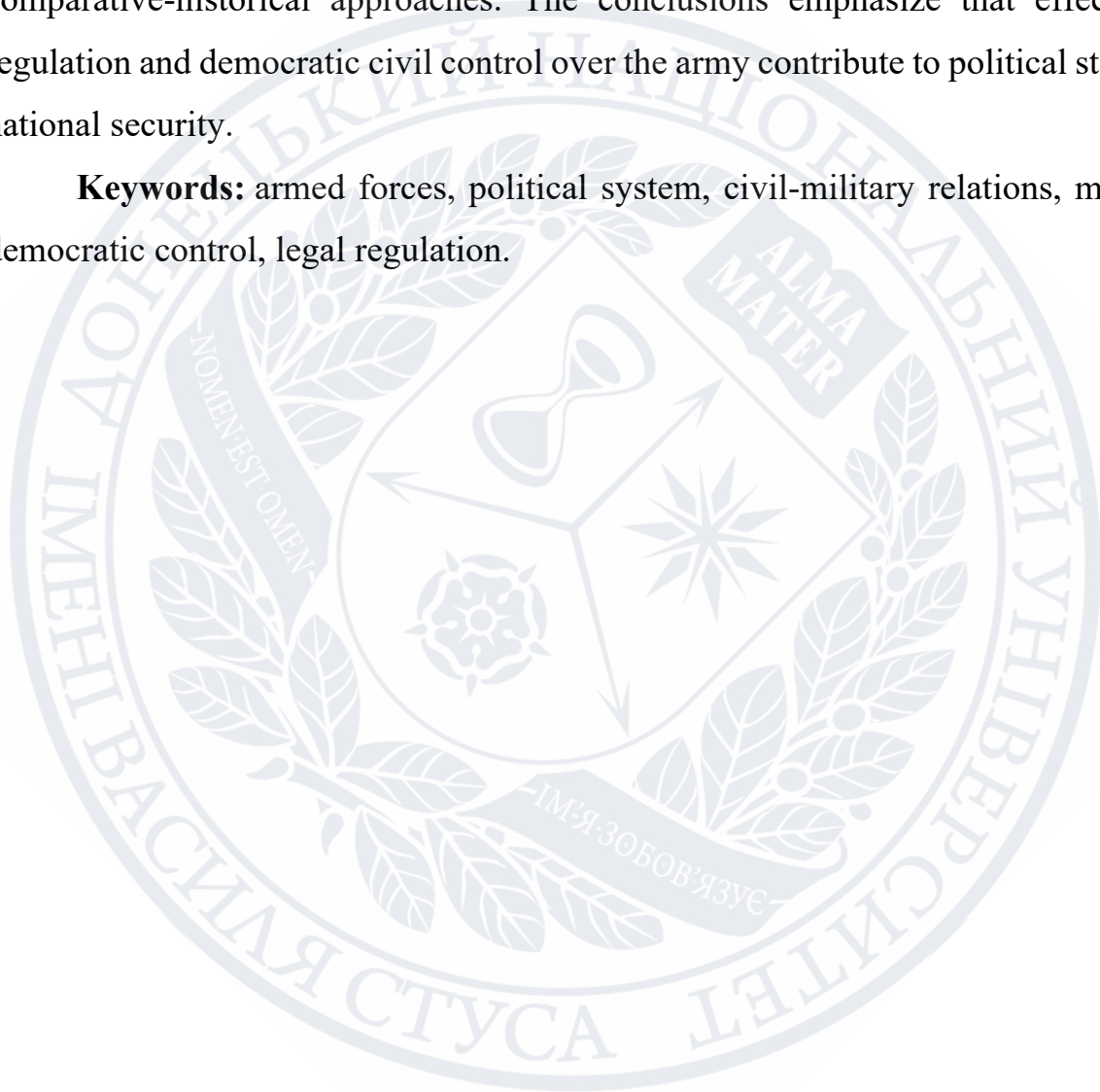
Teledyda O.A. The Armed Forces of the State as an Institute of Political Power. -

Qualification work for the degree of Bachelor of Arts in the specialty 052 "Political Science". Vasyl Stus Donetsk National University, Vinnytsia, 2025

The bachelor's thesis is devoted to the study of the armed forces as an institution of the political system of the state. The paper analyzes theoretical approaches to examining the army as a political institution, reviewing key concepts of civil-military

relations developed by scholars such as S. Huntington, M. Janowitz, S. Finer, and H. Lasswell. The research includes an overview of the legal framework governing the Armed Forces of Ukraine, along with a comparative analysis of the legal regulation models in the United States and China. Special attention is given to the role of the military under martial law, using the cases of Ukraine, Turkey, Israel, and the United States. The methodology is based on systemic, institutional, structural-functional, and comparative-historical approaches. The conclusions emphasize that effective legal regulation and democratic civil control over the army contribute to political stability and national security.

Keywords: armed forces, political system, civil-military relations, martial law, democratic control, legal regulation.



ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ ЯК ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНОЇ СИЛИ.....	8
1.1 Стан наукової розробки проблеми.....	10
1.2 Моделі та теоретико-методологічні підходи дослідження збройних сил.....	13
РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ ДЕРЖАВИ.....	18
2.1 Правові аспекти функціонування збройних сил в Україні.....	20
2.2 Міжнародні стандарти політико-правового регулювання збройних сил.....	29
РОЗДІЛ 3. Реформування збройних сил України в контексті зарубіжного досвіду.....	37
3.1 Системна трансформація Збройних Сил України в умовах військового вторгнення РФ в Україну.....	39
3.2 Зарубіжний досвід реформування збройних сил України.....	42
ВИСНОВКИ.....	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	58
ДОДАТКИ.....	64

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У ХХІ столітті роль збройних сил суттєво трансформувалася. Армія дедалі частіше виступає не лише гарантом територіальної цілісності, а й важливою складовою внутрішньополітичної системи, особливо в умовах гібридних загроз, надзвичайних ситуацій та демократичних перетворень. Її функції охоплюють не лише військову сферу, а й забезпечення стабільності, участь у кризовому управлінні, протидію інформаційним впливам. Особливо актуально це для України, яка перебуває у стані збройної агресії з боку Російської Федерації з 2014 року, а з 2022 року — у фазі повномасштабної війни. У таких умовах збройні сили стали не лише військовою інституцією, а й важливим політичним актором, що взаємодіє з парламентом, урядом, органами місцевого самоврядування та громадянським суспільством. Це підвищує значення теми цивільного контролю та потреби у балансі між оперативністю управління збройними силами та дотриманням демократичних принципів. Участь армії у політичному житті вимагає чіткого правового регулювання й механізмів прозорості та підзвітності. Таким чином, актуальність теми полягає у необхідності осмислення ролі армії як складової політичної системи, визначення меж її повноважень і умов ефективного демократичного контролю в контексті сучасних викликів національній безпеці.

Ступінь наукової розробленості теми. Проблематика цивільно-військових відносин та інституціоналізації армії в політичній системі активно досліджувалася в західній науці. Вагомий внесок у теорію зробили С. Хантінгтон (модель об'єктивного контролю), М. Яновіц (концепція констебулярної сили), С. Фінер (теорія преторіанства), Г. Лассуелл (ідея держави-гарнізону), Г. О'Доннелл (модель бюрократично-авторитарного режиму). В українській політичній науці увагу зосереджено на проблемах демократичного цивільного контролю, реформування сектору безпеки, легітимності застосування сили (М. Требін, В. Смолянчук, Є. Афонін, В. Кротіков та ін.). Проте комплексне дослідження

збройних сил як інституту політичної системи, особливо в умовах воєнного стану, досі потребує подальшої теоретичної систематизації та емпіричного аналізу.

Об'єкт і предмет дослідження. Об'єктом дослідження є політична система держави. Предметом — збройні сили як інститут цієї системи, їх правовий статус, функції та роль у періоди стабільності та надзвичайного стану.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є визначити вплив збройних сил як інституту політичної системи на функціонування державної влади та забезпечення національної безпеки в умовах стабільності й надзвичайного стану.

Для досягнення мети поставлено такі завдання:

1. Провести огляд основних теоретичних підходів до розуміння ролі армії у політиці;
2. Проаналізувати нормативно-правову базу регулювання Збройних Сил України;
3. Порівняти моделі цивільно-військових відносин у США та КНР;
4. Вивчити роль армії в умовах воєнного стану на прикладі України, Туреччини, Ізраїлю, США;
5. Визначити оптимальні механізми цивільного контролю та інституціонального балансу у сфері безпеки.

Гіпотеза дослідження: Збройні сили, як інститут політичної системи, мають потенціал впливати на функціонування державної влади як у стабільних політичних умовах, так і в періоди надзвичайного стану. За відсутності ефективного цивільного контролю, особливо в умовах загрози національній безпеці, армія може не лише реалізовувати функції оборони, але й трансформуватись у самостійного політичного актора, що впливає на прийняття владних рішень, розподіл повноважень між гілками влади та загальний баланс у політичній системі.

Методи дослідження. У роботі застосовано такі методи наукового аналізу:

- Системний підхід — для дослідження армії як складової політичної системи;

- Структурно-функціональний підхід — для виявлення функцій армії та їх еволюції;
- Інституційний підхід — для розгляду армії як політичного інституту;
- Порівняльно-історичний метод — для аналізу моделей цивільно-військових відносин у різних країнах;
- Аналіз нормативних джерел і документів — для оцінки правового статусу ЗСУ.

Зв'язок теми з науковими програмами. Обрана тема дослідження відповідає напрямкам наукової діяльності кафедри політології та державного управління, зокрема дослідженням у сфері інституціонального розвитку держави, безпекової політики та демократичного врядування. Вона також узгоджується із загальноуніверситетською науковою програмою щодо вивчення трансформаційних процесів у політичній системі України в умовах війни.

Наукова новизна. Наукова новизна роботи полягає в спробі комплексного розгляду збройних сил як інституту політичної системи держави в умовах повномасштабної війни. У роботі проаналізовано особливості цивільно-військових відносин в Україні у порівнянні з досвідом США, Китаю, Ізраїлю та Туреччини, що дозволяє ідентифікувати переваги та ризики моделей правового регулювання та демократичного контролю над армією.

Практичне значення результатів дослідження. Матеріали роботи можуть бути використані для вдосконалення системи цивільного контролю над Збройними Силами України, розробки політичних та правових рішень у сфері безпеки, а також для підготовки аналітичних матеріалів експертними центрами. Крім того, результати дослідження можуть застосовуватись у навчальному процесі під час викладання дисциплін, пов'язаних з політологією, державним управлінням та національною безпекою.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

- Перший розділ присвячено теоретико-методологічним основам дослідження збройних сил як інституту політичної системи

- Другий розділ містить правовий аналіз діяльності армії в Україні та порівняльне вивчення моделей регулювання в США та Китаї.
- Третій розділ є найбільш об'ємним і присвячений аналізу ролі армії в умовах воєнного стану: теоретичні підходи доповнюються кейс-аналізом сучасних держав.

Результати дослідження узагальнені у висновках.



РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ ЯК ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

Теоретико-методологічна основа дослідження визначає логіку, структуру та інструменти наукового аналізу. У даній роботі армія розглядається не лише як військовий інститут, а як невід’ємна складова політичної системи. Формування чітких теоретичних категорій дозволяє окреслити предмет дослідження, забезпечити його цілісність і системність. Завдяки всебічному теоретичному обґрунтуванню стає можливим виділити ключові поняття і підходи, які далі будуть застосовані в емпіричному аналізі. Це унеможливорює поверхневий підхід і формує міцну наукову базу, на якій вибудовуються гіпотези та робочі припущення. Без чіткого теоретичного підґрунтя результати дослідження можуть залишатися фрагментарними та неповними. Саме тому увага до теоретичних підходів є принциповим моментом, що визначає наукову обґрунтованість роботи.

Актуальність вивчення Збройних сил саме як інституту політичної системи зумовлена тим, що армія відіграє ключову роль не лише у сфері оборони, а й у державотворчих процесах та механізмах влади. Збройні сили формують елементи політичної структури через взаємодію з виконавчою владою, громадянським суспільством та іншими інститутами. Аналіз ролі військових у політичному контексті дозволяє глибше зрозуміти їхній вплив на внутрішню стабільність, розподіл ресурсів і процес прийняття рішень на найвищому рівні.

Особливої важливості це набуває в умовах сучасних викликів і криз, коли армія часто стає ключовим фактором стабільності або нестабільності держави. Досвід різних країн демонструє, що слабкий цивільний контроль або навпаки надмірна політизація Збройних сил може призводити до кризових ситуацій або впливати на напрямок політичних змін. Саме тому ґрунтовний аналіз Збройних сил у політичному вимірі є вкрай актуальним для розуміння сучасних процесів в українському суспільстві та за його межами. Зокрема це стосується України, де у зв’язку з наявними викликами до безпеки армія виступає одним з ключових суб’єктів державної політики. Сучасна українська політологічна традиція також

підкреслює важливість широкого аналізу армії у політичному контексті, оскільки стабільність демократії нерозривно пов'язана із ефективним цивільним контролем над збройними силами.

Зв'язок теоретичних підходів і подальших емпіричних розділів полягає в тому, що обрана концептуальна рамка задає напрям аналізу конкретних випадків. Теоретичні моделі та принципи дозволяють сформулювати гіпотези і критерії оцінювання функціонування Збройних сил у політичній сфері, що визначає вибір методів і параметрів дослідження. Надалі це стане основою для порівняльного аналізу прикладів різних держав і ситуацій, а також для інтерпретації результатів емпіричних досліджень у контексті висунутих теоретичних припущень. Наявність такої концептуальної основи також сприяє узагальненню результатів дослідження та їхньому порівнянню з іншими науковими роботами у галузі.

Методологічна рамка дослідження базується на системному, інституційному та функціональному підходах. Системний підхід розглядає Збройні сили як елемент єдиної політичної системи, взаємозв'язаний з іншими інститутами та процесами, що забезпечує розуміння їхньої ролі у загальній динаміці держави. Інституційний підхід акцентує увагу на армії як сформованому соціальному інституті з властивими нормами, структурами і правилами взаємодії з іншими гілками влади. Функціональний підхід висвітлює конкретні функції, які виконують Збройні сили у суспільстві (забезпечення безпеки, охорона кордонів, участь у миротворчих операціях тощо), а також їхнє значення в системі державного управління. Поєднання цих підходів забезпечує мультиаспектний аналіз: системний — дає цілісне бачення, інституційний — виявляє формальні та неформальні основи взаємодії, а функціональний — демонструє практичні завдання і ролі армії в політичній системі. Така синтезована методологічна основа охоплює як макрорівень політичних інститутів, так і конкретні функції армії на мікрорівні, що забезпечує комплексність дослідження.

Отже, теоретичне осмислення армії як інституту політичної системи є важливим початковим етапом роботи. У наступних підпунктах розділу буде здійснено детальний огляд літератури щодо ключових аспектів проблеми, а також

окреслено методи й інструменти дослідження. Таким чином побудована концептуально-теоретична основа створює міцний фундамент для логічного переходу до емпіричних розділів та дозволяє співставляти результати аналізу з обґрунтованими теоретичними припущеннями.

1.1 Стан наукової розробки проблеми

Питання цивільно-військових відносин та ролі збройних сил у політичній системі є одним із класичних напрямів політології, який сформувався у XX столітті та зазнав глибокої трансформації під впливом новітніх викликів. Упродовж десятиліть ця тематика залишалася актуальною для досліджень, оскільки від взаємодії армії та цивільного суспільства залежить стабільність політичного режиму, рівень демократичності інститутів та здатність держави до мобілізації у кризових ситуаціях.

Засновник поведінкової школи Гарольд Лассвелл одним із перших звернув увагу на те, що **система розподілу влади й ресурсів у суспільстві безпосередньо пов'язана з розміщенням військової сили**. У його класичній праці «Політика: хто отримує що, коли і як» йдеться про те, що армія – один із ключових агентів у структурі влади, і в умовах слабких інститутів вона може перебрати на себе функції управління [1, с. 42]. Цей підхід дозволяє розглядати армію не лише як інструмент оборони, а і як політичного гравця, здатного впливати на розподіл політичної влади.

Джек Файнер, автор роботи *«Людина на коні»*, систематизував типологію політичного втручання армії. Він виявив, що ключовими чинниками для політизації військових є **слабкість легальних механізмів влади, відсутність чітких процедур передачі повноважень та глибока прірва між цивільними й військовими елітами** [2, с. 95]. Порівняльний аналіз Файнера охоплює різні регіони світу, зокрема Латинську Америку, Азію та Африку, що робить його висновки універсальними для держав з перехідною демократією.

Концептуально важливими є теорії Самуеля Гантінгтона. Він запропонував моделі «об'єктивного» та «суб'єктивного» цивільного контролю над армією [3, с.

118]. Перша передбачає професіоналізацію військових та їхню політичну нейтральність, друга – втручання політичної влади в структуру збройних сил. На відміну від Гантінгтона, Морріс Яновіц у своїй концепції громадянського солдата вказував на необхідність **інтеграції армії у суспільство**, що передбачає не ізоляцію військових, а залучення їх до соціальної взаємодії, збереження морального зв'язку з громадянськими цінностями [4, с. 76].

Суперечність між цими підходами актуальна й сьогодні. У межах демократичного суспільства надмірна ізоляція армії (за Гантінгтоном) може спричинити **дефіцит гнучкості у кризових ситуаціях**, тоді як надмірна інтеграція (за Яновіцем) ризикує **політизацією збройних сил**. У сучасних дослідженнях ці моделі часто комбінуються з урахуванням контексту гібридної війни.

Цінний внесок зробив Ерік Нордлінгер, який розвинув ідею про «**пори́г толерантності**» для **військового втручання**: якщо держава має розвинені демократичні інститути, армія не схильна до захоплення влади, навіть у кризових умовах [5, с. 31]. Цю ідею логічно розвиває Гуїльєрмо О'Доннелл, аналізуючи «бюрократично-авторитарні» режими Латинської Америки, де армія не просто бере владу, а вибудовує стійкі моделі технократичного управління, що часто виправдовуються необхідністю стабілізації [6, с. 102].

Барбара Геддес, вивчаючи типологію авторитаризму, наголошує, що **військові режими мають вищу схильність до швидкого краху**, оскільки базуються на вузькій коаліції та не мають інструментів масової легітимації [7, с. 56].

У сучасній українській науці ця проблематика також перебуває у фокусі. Зокрема, С. Телешун зазначає, що **глибока політична реформа та переосмислення ролі збройних сил після 2014 року стали каталізатором інституціоналізації демократичного контролю** [8, с. 49]. А. Гаман-Голутвін підкреслює, що **демократичний цивільний контроль не може бути запозиченим повністю**, оскільки він залежить від традицій політичної культури та суспільної довіри [9, с. 82].

Значну увагу приділяє інформаційній складовій О. Гіда. Вона досліджує вплив соціальних мереж на трансформацію безпекових інститутів, зокрема під час гібридної війни [10, с. 270]. Аналогічно, Є. Магда стверджує, що **реакція армії на інформаційні та психологічні виклики є не менш важливою, ніж на фізичну загрозу** [11, с. 210].

На думку експертів Центру Разумкова та CEDOS, ефективний цивільний контроль можливий лише за умов **прозорості бюджетних процесів, парламентського нагляду, судового захисту прав військовослужбовців і підзвітності оборонних структур суспільству** [14; 15].

Водночас український контекст потребує окремої уваги. Реформи, розпочаті після 2014 року, охоплюють не лише армію, а й СБУ, Нацгвардію, Держспецзв'язок, Державну прикордонну службу, спецпідрозділи ССО, STRATCOM. Прийняття законів про національний спротив, удосконалення воєнної доктрини та реалізація принципу «НАТО-сумісності» у стандартах підготовки офіцерського складу стали визначальними векторами нової політики безпеки.

У регіональному контексті варто відзначити досвід Польщі, Литви та Грузії, де також поєднуються **західні моделі SSR з національними особливостями**, зокрема високим рівнем громадського патріотизму та участі добровільних формувань. У багатьох випадках саме участь громадян у забезпеченні безпеки (через територіальну оборону, волонтерство, наглядові ради) стала **основою для легітимації сектора оборони в очах суспільства**.

Таким чином, сучасні дослідження цивільно-військових відносин демонструють синтез класичних підходів (Гантінгтон, Яновіц, Файнер) з сучасними викликами, що постали перед безпековими секторами в умовах гібридних воєн. В українському контексті поєднання міжнародного досвіду, локальних практик і активної участі громадянського суспільства формує унікальну модель демократичного контролю над силовими структурами.

1.2 Моделі та теоретико-методологічні підходи дослідження збройних сил

У політичній науці збройні сили традиційно розглядаються як один із ключових елементів політичної системи, здатний як зміцнювати державність, так і підривати легітимність цивільної влади. Армія є не лише органом оборони, а й політичним інститутом, що має унікальний потенціал впливу на прийняття рішень, формування внутрішньої стабільності та зовнішньої політики. Саме тому аналіз місця збройних сил у політичній системі держави є необхідною передумовою для розуміння механізмів влади, контролю, демократії та безпеки.

Засадничі підходи до ролі армії в політичній системі були сформульовані ще в середині ХХ століття. Гарольд Лассвелл розглядав військову еліту як одну з ключових груп, що беруть участь у розподілі ресурсів і влади в суспільстві. У своїх роботах він наголошував, що монополія на легітимне насильство перетворює збройні сили на важливого політичного гравця, особливо в умовах слабких інститутів [1]. Цей підхід акцентує увагу на початковій фазі формування державності, де роль армії як носія сили визначає подальшу конфігурацію владних відносин.

Самуель Гантінгтон сформулював концепцію об'єктивного цивільного контролю над армією, яка базується на ідеї професіоналізації військових і чіткому розмежуванні військової та політичної сфер. Він вважав, що ефективне функціонування політичної системи можливе лише за умов, коли армія не втручається у політичні процеси, а натомість виконує чітко окреслені оборонні функції [3, с. 118]. Гантінгтонський підхід залишив значний слід у формуванні нормативної моделі демократичного контролю, яку згодом адаптували до стандартів НАТО.

На противагу цьому Морріс Яновіц розвинув концепцію констебулярної моделі, в якій військовослужбовець розглядається як активний учасник суспільного життя, що не лише виконує накази, але й орієнтується на цінності демократії та людських прав [4, с. 76]. Яновіц вважав, що в умовах модернізації та зростання ролі технологій збройні сили мають адаптуватися до нових викликів,

серед яких – взаємодія з громадянським суспільством, медіа та політичними інститутами.

Ці дві моделі – ізоляціоністська (Гантінгтон) та інтеграційна (Яновіц) – задають вектор сучасних дискусій про баланс між автономією військових і цивільним контролем. На практиці більшість демократичних країн намагаються поєднувати елементи обох підходів: забезпечити професіоналізм армії, але не допустити її відсторонення від суспільних реалій.

Інший класичний дослідник, Джек Файнер, аналізував умови, за яких армія втручається у політику. Він виявив, що слабкість інституцій, розрив між цивільною та військовою елітами, а також ідеологічна поляризація є основними передумовами політичної активізації збройних сил [2, с. 95]. Його типологія військових режимів стала основою для розуміння ролі армії в авторитарних та гібридних системах.

Ерік Нордлінгер, розглядаючи проблематику стабільності режимів, сформулював поняття «порогу толерантності» до воєнного втручання. Він вважав, що в стабільних демократіях з високою легітимністю політичних інститутів армія не має стимулу до захоплення влади, тоді як у країнах із низькою інституційною спроможністю ризику втручання зростають [5, с. 31].

Барбара Геддес у своїй класифікації авторитарних режимів виділила військову диктатуру як окремий тип політичного правління, в якому армія виступає як носій влади без масової ідеологізації [7, с. 56]. У таких режимах збройні сили не лише здійснюють насильство, а й контролюють ключові адміністративні та політичні процеси.

Гуїльєрмо О’Доннелл, досліджуючи Латинську Америку, ввів у науковий обіг термін «бюрократично-авторитарний режим», де армія та технократичні еліти утворюють тимчасовий союз задля стабілізації, що з часом має поступитися демократичному управлінню [6, с. 102]. Ця модель дозволяє аналізувати ситуації, коли військові тимчасово отримують владу заради кризи, але поступово передають її цивільним інститутам.

Український досвід є особливо показовим у цьому контексті. Від моменту проголошення незалежності роль армії в політичній системі України зазнала суттєвої еволюції – від формального інструмента безпеки до активного актора політичного процесу. Після 2014 року, внаслідок збройної агресії з боку Російської Федерації, питання реформування сектору безпеки та впровадження демократичного контролю стали стратегічним пріоритетом державної політики [8, с. 49].

Сергій Телешун акцентує на важливості інституційного закріплення цивільного контролю та зміцнення ролі парламенту в оборонному секторі. Він підкреслює, що легітимність армії має базуватись не лише на її ефективності, а й на підзвітності перед демократичними інститутами [8, с. 51].

Антоніна Гаман-Голутвін у своїх працях стверджує, що політична культура та рівень довіри громадян до армії є критичними факторами для забезпечення належного цивільного контролю. Вона також наголошує на необхідності впровадження практик, що забезпечують прозорість у кадрових призначеннях, бюджетному плануванні та звітуванні [9, с. 82].

Особливу увагу в умовах гібридної війни привертає питання інформаційної безпеки та ролі армії в протидії дезінформації. Олена Гіда зазначає, що у сучасних конфліктах військовий компонент все частіше поєднується з інформаційним, а отже, збройні сили повинні мати не лише фізичну, а й когнітивну мобільність [10, с. 270].

Євген Магда підкреслює, що армія в Україні стала основою національної єдності, джерелом мобілізації та морального авторитету, що істотно впливає на політичну легітимність держави в очах громадян [11, с. 210]. Його висновки корелюють із соціологічними даними Центру Разумкова, які засвідчують найвищий рівень довіри до Збройних Сил України серед усіх державних інституцій [14].

Аналітичні центри, зокрема Cedos та НІСД, вказують на потребу інтеграції принципів реформ безпекового сектору (SSR) у загальну політичну систему. Це

передбачає участь громадян у процесах нагляду, розділення повноважень між військовими та цивільними органами, а також відкритість у прийнятті рішень [15].

Після початку повномасштабного вторгнення Росії у 2022 році збройні сили остаточно зайняли центральне місце у політичній свідомості українського суспільства. Вони перетворилися на символ спротиву, національної єдності та виживання, що наклало відбиток і на політичні інститути. З одного боку, це сприяло мобілізації ресурсів і консолідації навколо оборонної мети. З іншого – актуалізувало дискусії щодо меж допустимого впливу військових на політичні процеси. Роль армії в українській політичній системі перестала бути суто адміністративною або виконавчою – вона стала частиною ідентичності держави. Водночас такий високий рівень суспільної підтримки, якщо не супроводжується ефективними механізмами парламентського, урядового та громадянського нагляду, може створити ризики гіпертрофованого впливу армії на політику.

У цьому контексті важливим є подальше зміцнення прозорості діяльності Міністерства оборони, Генерального штабу, органів територіальної оборони та добровольчих підрозділів. Також слід розвивати інститути парламентського контролю, зокрема комітетів Верховної Ради з питань нацбезпеки та оборони, а також незалежні громадські ініціативи з моніторингу оборонних закупівель та дотримання прав військовослужбовців.

Таким чином, збройні сили є невід’ємною складовою політичної системи, чия роль змінюється залежно від політичного режиму, історичного контексту та безпекових викликів. У демократичних державах армія має чітко визначене місце – вона підконтрольна цивільній владі, підзвітна суспільству та діє в межах правового поля. У країнах із авторитарними тенденціями або в умовах кризи армія може набувати надмірного впливу, що загрожує порушенням балансу влад. Український випадок демонструє динамічний процес формування збалансованої моделі цивільно-військових відносин, у якій поєднуються прагнення до професіоналізму, демократичності та ефективності. Це є викликом і водночас шансом для побудови нової якості взаємодії армії та суспільства в межах європейської політичної культури.



РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ ДЕРЖАВИ ЯК ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

Зазначимо, що вплив Збройних сил у демократичній системі має бути підпорядкованим праву. Без чітких юридичних обмежень армія може становити загрозу конституційному ладу – історія знає приклади військових переворотів, коли війська втручалися у державне управління. Законодавче врегулювання обмежує політичну активність військових: їх роль полягає у захисті суверенітету і територіальної цілісності, а не у безпосередньому формуванні політики. Так, наприклад, рішення про введення воєнного стану чи затвердження військового бюджету належать до виняткових повноважень парламенту, що засвідчує верховенство цивільних інститутів у питаннях оборони. Військовослужбовці позбавлені права брати участь у партійній та виборчій діяльності, а найважливіші рішення у сфері оборони ухвалюються цивільними органами влади. Таким чином, правові норми гарантують, що армія не стає самостійним політичним суб'єктом, а її діяльність залишається легітимною й узгодженою з інтересами суспільства.

Основні принципи правового статусу Збройних сил тісно пов'язані з цінностями демократичної держави. Насамперед це законність, що означає суворе дотримання Конституції та законів у діяльності військових формувань. Діяльність армії повинна бути передбачуваною і чітко регламентованою нормативними актами, а за порушення законів передбачено відповідальність. Принцип підзвітності визначає, що Збройні сили звітують перед суспільством і органами влади: парламент і уряд здійснюють контроль за військовим фінансуванням, плануванням та виконанням завдань оборони. Аполітичність гарантує, що військові утримуються від участі у партійній та виборчій боротьбі, що забезпечує неупередженість армії і зміцнює довіру населення. Одним із ключових принципів є контроль з боку цивільної влади: вищим головнокомандувачем Збройних сил є цивільний керівник держави, а законодавчі та виконавчі органи визначають стратегічні напрями їх діяльності та перевіряють дотримання закону військовими.

Дотримання цих принципів підтримує баланс сил у державі і забезпечує довіру громадян до військового керівництва.

У мирний час головними завданнями правового регулювання є визначення структури та функцій Збройних сил, комплектування їх особовим складом та забезпечення бойової готовності. Нормативна база встановлює порядок комплектування армії через призов, контрактну службу та резерв, регулює навчання і підготовку особового складу. Закони гарантують соціальний захист військовослужбовців та їхніх сімей, регламентують права й обов'язки військових, умови служби, грошове утримання і забезпечення матеріально-технічними ресурсами. Правове регулювання також задає принципи оборонної політики держави – визначає повноваження і взаємодію Міністерства оборони, Генерального штабу, президента, уряду та інших органів у сфері безпеки. Усі ці норми забезпечують ефективне функціонування армії та виконання нею поставлених завдань у межах визначених повноважень.

Під час воєнних конфліктів чи надзвичайного стану правове регулювання змінює акценти, адаптуючи правила до вимог безпеки. Конституція та закони передбачають особливий режим управління Збройними силами – наприклад, введення воєнного або надзвичайного стану, що надає владі додаткові повноваження для оперативного управління військами. У цьому режимі визначаються критерії мобілізації резерву та ресурсів, порядок призову резервістів і правовий статус військових у боротьбі з агресією. Водночас закони затверджують механізми контролю: парламент отримує розширені права на погодження указів про воєнний стан, а суди і правозахисні інституції слідкують за дотриманням прав людини. Зокрема, встановлюються чіткі умови для тимчасового обмеження окремих конституційних прав (наприклад, свободи пересування чи зібрань) та процедури їх поновлення після завершення надзвичайних заходів. Завдяки таким нормам навіть в екстрених обставинах військова діяльність залишається в межах конституційного порядку.

2.1 Політико-правові аспекти функціонування збройних сил в Україні

В умовах воєнного стану та тривалої збройної агресії Російської Федерації особливої актуальності набуває питання удосконалення інституційних засад функціонування Збройних Сил України. Конституція забороняє створення будь-яких несанкціонованих збройних формувань на території України, що підкреслює виключну роль Збройних Сил у захисті держави. Відповідно до Основного Закону, у разі військової загрози Верховна Рада України оголошує воєнний стан, затверджує укази Президента про введення воєнного чи надзвичайного стану, загальну мобілізацію, а також визначає чисельність і структуру збройних сил. Конституція проголошує також, що обороноздатність держави є обов'язком усіх громадян, а право українців чинити опір агресору гарантовано, що визначає суспільну легітимність армії у політичній системі.

Конституція України закріплює обороноздатність держави як одну з найважливіших функцій і визначає Збройні Сили як головний інструмент захисту суверенітету та територіальної цілісності. Основний Закон встановлює, що завдання оборони України, охорони її державного кордону та національної безпеки покладаються на Збройні Сили. Конституція забороняє використання армії для порушення прав і свобод громадян або повалення конституційного ладу, а також зобов'язує державу забезпечувати соціальний захист військовослужбовців, які перебувають на службі у Збройних Силах, та членів їхніх сімей.

Конституція визначає також розподіл повноважень щодо керівництва Збройними Силами між Президентом, Верховною Радою та Урядом. Президент України за Конституцією є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил та очолює Раду національної безпеки і оборони. Він призначає і звільняє вищий командний склад армії, бере участь у формуванні державної оборонної політики, а в разі збройної агресії чи загрози державній незалежності ухвалює рішення про застосування військ. Президент також вносить до Верховної Ради пропозиції про оголошення війни і укладення миру. Як Верховний Головнокомандувач, Президент укладає міжнародні договори у сфері оборони (з узгодженням з

парламентом), веде переговори з союзниками та гарантує виконання взятих на державу зобов'язань у сфері безпеки.

Уряд та відповідні центральні органи виконавчої влади, насамперед Міністерство оборони, відповідають за практичну організацію діяльності Збройних Сил. Кабінет Міністрів розробляє та впроваджує державні оборонні програми, планує і здійснює витрати на потреби армії в межах бюджету, координує розробку і закупівлю озброєння та військової техніки. Уряд також організовує мобілізаційну підготовку економіки та суспільства, спрямовує ресурси на забезпечення бойової готовності військових частин, координує взаємодію з іншими органами державної влади, відповідальними за безпеку і оборону, та здійснює міжнародну співпрацю у військовій сфері. Міністерство оборони через структури Генерального штабу відповідає за планування та оперативне управління Збройними Силами. Кабінет Міністрів щорічно формує пропозиції щодо оборонного бюджету, координує роботу задіяних міністерств (економіки, енергетики, транспорту тощо) у воєнний час та реалізовує заходи цивільного захисту. За наказом уряду організується підготовка та переоснащення підприємств оборонного комплексу, а місцеві держадміністрації організовують територіальну оборону та підтримку армії на регіональному рівні. Таким чином, конституційна система гарантує, що армія залишається під надійним цивільним контролем і діє виключно у межах, встановлених законом.

Аналіз ключових законів, що регулюють діяльність армії. Закон України «Про Збройні Сили України» окреслює правові засади створення та функціонування армії. Цим актом визначаються основні завдання Збройних Сил – оборона держави, стримування зовнішньої агресії та участь у боротьбі з тероризмом, а також охорона повітряного і морського просторів у межах національних кордонів. Закон встановлює принципи діяльності Збройних Сил: вірність конституційному обов'язку і військовій присязі, верховенство права і повагу до прав людини, демократичність, відкритість і забезпечення цивільного контролю, поєднання єдиноначальності з колегіальністю при ухваленні ключових рішень, комплектування ЗСУ призовом і контрактом, підтримання постійної

бойової і мобілізаційної готовності, суворої військової дисципліни і збереження державної таємниці. Закон також гарантує соціальний захист військовослужбовців та членів їхніх сімей і забороняє створення політичних структур у армії. Окрім того, він визначає склад Збройних Сил, зафіксувавши існування Сухопутних, Повітряних та Військово-Морських Сил, а також інших родів військ і органів управління згідно з законом. Встановлено також, що усі військові формування створюються і розформовуються виключно законами України.

Закон «Про оборону України» регулює підготовку держави до захисту і порядок дій у разі збройної агресії. Оборона визнається першочерговим обов'язком усіх органів влади та громадян і полягає в готовності держави оперативно перевести економіку та суспільство з мирного на воєнний стан при потребі. У законі визначено основні напрями оборонної діяльності в мирний час: проведення розвідувальних та дипломатичних заходів для запобігання конфліктам, планування воєнно-мобілізаційної політики, удосконалення структури і спроможностей органів сектору безпеки й оборони, підтримання боєготовності Збройних Сил і інших формувань, а також розвиток військово-промислового комплексу та єдиної системи цивільного захисту. Закон рекомендує взаємодію з міжнародними партнерами та врахування їхнього досвіду у сфері оборони. З останніми змінами він підкреслює необхідність створення сучасних систем ППО, розвитку кібербезпеки та посилення інформаційного протидіяльства загрозам, що підтверджує намір держави забезпечувати демократичне управління армією та її ефективну готовність до національних викликів.

Закон «Про військовий обов'язок і військову службу» визначає конституційний обов'язок громадян захищати Батьківщину і регулює порядок проходження служби в армії. Він встановлює умови призову громадян на строкову військову службу (зазвичай це стосується чоловіків призовного віку) та передбачає підстави для відстрочок або звільнення від призову (навчання, стан здоров'я, сімейні обставини тощо). Акт також регулює контрактну службу як добровільну форму служби: встановлює тривалість контрактів, правила відбору

на неї та права й гарантії контрактників. Окрім того, він закріплює статус військовозобов'язаних у запасі, їх права і обов'язки у мирний час та порядок залучення їх на збори або мобілізацію. Закон містить положення про взаємодію громадян з військкоматами та ведення військового обліку. У ньому визначено обов'язки військовослужбовців (підпорядкування наказам, охорона державної таємниці тощо) та закріплено правові гарантії їхніх прав (пристойне грошове забезпечення, соціальні пільги, медичне обслуговування, пенсійні виплати тощо).

Закон «Про правовий режим воєнного стану» встановлює особливі заходи, що застосовуються у разі оголошення війни або загрози збройної агресії. Він регламентує процедуру запровадження, продовження і припинення воєнного стану та перелік надзвичайних обмежень для населення і влади. До таких заходів належать запровадження комендантської години, обмеження руху транспорту та пересування громадян, посилений контроль за засобами зв'язку й інформацією, обмеження діяльності ЗМІ, примусове відчуження майна для потреб оборони, залучення громадян і транспортних засобів до робіт оборонного призначення, встановлення спеціального режиму праці і відпочинку військовослужбовців у зонах бойових дій. Закон передбачає, що у період воєнного стану забороняються страйки, мітинги та інші масові збори, проведення виборів і референдумів (за винятком випадків, передбачених на той період Конституцією). Затвердження парламентом указів Президента про введення воєнного стану і мобілізацію є обов'язковим, що відповідає конституційному розподілу повноважень. Цей документ також визначає порядок функціонування органів влади в умовах надзвичайного стану та гарантує, що всі дії під час воєнного стану здійснюються на законних підставах.

Закон «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» спрямований на своєчасну готовність Збройних Сил і держави в цілому до можливого переходу на воєнний стан. Цей закон містить положення про розробку мобілізаційних планів, утворення мобілізаційних резервів людських, матеріальних та технічних ресурсів, координацію дій міністерств і відомств щодо мобілізації (наприклад, забезпечення військової промисловості ресурсами), а також про підготовку об'єктів економіки

та інфраструктури до забезпечення оборонних потреб. Він закріплює обов'язки центральних органів влади (Міноборони, уряду та інших) з виконання мобілізаційних завдань – наприклад, підготовку персональних та матеріальних резервів, оновлення планів призову та забезпечення промисловості у воєнний час. Закон зобов'язує організовувати регулярні навчання з мобілізації, включаючи перевірку мобілізаційних планів та інформування громадян про мобілізаційні процедури. Постанови про мобілізацію, затверджені парламентом, визначають строки призову резервістів та пріоритетні галузі економіки, що повинні працювати на оборонні потреби.

Закон «Про альтернативну (невійськову) службу» передбачає можливість для громадян, які з релігійних або етичних міркувань не можуть нести військову службу, проходити альтернативну цивільну службу. Акт регламентує процедуру проходження такої служби: бажаючі подають заяву, їхні мотиви розглядає спеціальна комісія, і у разі схвалення вони залучаються на роботу на об'єктах соціальної інфраструктури (здебільшого в охороні здоров'я чи освіті) на строк 1,5 раза довший за строкову службу. При цьому встановлено, що особам, які обирають альтернативну службу, виплачуються грошові виплати на рівні, передбаченому для солдатів строкової служби. У мирний час альтернативна служба передбачає рівне матеріальне забезпечення з військовою: особам виплачуються грошові винагороди як військовослужбовцям, а період її проходження враховується у страховому стажі. При завершенні альтернативної служби ці громадяни мають право на пенсійне забезпечення на загальних підставах, а сам період служби зараховується до страхового стажу на рівні військовослужбовця.

Інституційна структура військового управління ґрунтується на принципі підпорядкування Збройних Сил цивільній владі. Вищим керівником у сфері оборони є Президент, який як Верховний Головнокомандувач визначає стратегію і ухвалює критичні рішення під час кризових ситуацій. Він очолює Раду національної безпеки і оборони – дорадчий орган при Президентові, куди входять очільники силових відомств, уряду та представники парламенту. РНБО координує

роботу всіх силових структур у питаннях безпеки та готує стратегічні рішення, зокрема національні доктрини і державні програми розвитку оборонного сектору. Виконавчу владу у військовому управлінні представляє Кабінет Міністрів та спеціальні відомства. Зокрема, Міністерство оборони через структуру Генерального штабу планує та здійснює оперативне управління Збройними Силами. До системи військового управління належать також інші силові формування – Національна гвардія, Державна прикордонна служба, Служба безпеки та інші, що у мирний час виконують функції охорони порядку і захисту кордонів. Крім того, до системи залучені повітряні та морські сили, стратегічна авіація, а також придані війська та спецпідрозділи, створені на законодавчому рівні.

Принципи цивільного контролю над армією чітко закріплені Конституцією і законами. Міністр оборони зазвичай є цивільною особою, а військовослужбовцям заборонено належати до політичних партій або брати участь у політичних акціях. Верховна Рада здійснює парламентський контроль за оборонною політикою через комітет з питань національної безпеки і оборони: депутати затверджують бюджет армії, визначають її чисельність і структуру, переглядають основні оборонні програми та ухвалюють рішення про направлення військ за кордон. Щороку парламент заслуховує доповіді керівництва Міноборони та Генштабу про стан обороноздатності держави і здійснює парламентські слухання на теми реформ у секторі безпеки. Верховна Рада має право контролювати не лише оборонний бюджет, але й виконання державних контрактів і програм. Затвердження парламентом необхідне для указів Президента про введення воєнного чи надзвичайного стану, оголошення мобілізації та інших надзвичайних заходів. Відтак усі ключові рішення щодо застосування Збройних Сил – оголошення мобілізації, введення надзвичайного стану, направлення підрозділів за кордон – потребують схвалення вищими державними органами.

Щорічні парламентські слухання щодо обороноздатності та регулярні комітетські засідання з питань безпеки є майданчиками для обговорення реформ, а громадські організації та експертні кола контролюють прозорість оборонного

сектору. Окрім того, у систему контролю включено інститути військової прокуратури та омбудсмена, які розслідують зловживання і порушення прав солдатів. На регіональному рівні обласні державні адміністрації створюють мобілізаційні та оборонні комісії, що планують і координують заходи підготовки території до надзвичайних ситуацій та взаємодіють із військовими комісаріатами. Таким чином, законодавство гарантує, що армія підпорядковується демократичному політичному керівництву і залишається прозорою перед суспільством.

Законодавство встановлює для військовослужбовців особливий правовий статус, поєднуючи їхні громадянські права з додатковими обов'язками. Такі особи мають право на гідне матеріальне забезпечення, безкоштовне медичне обслуговування, забезпечення житлом або виплату компенсації за його відсутність, безоплатну освіту та надання соціальних пільг членам сімей (наприклад, безкоштовний медичний та освітній сервіс для дітей військовослужбовців). Військові та їхні сім'ї користуються першочерговим правом на отримання державного житла та пільг за комунальними платежами, а ветерани бойових дій отримують додаткові соціальні гарантії (лікування, реабілітацію тощо). Водночас військовослужбовці зобов'язані суворо дотримуватися присяги, виконувати накази законного командування, охороняти державну таємницю, підтримувати бойову готовність особового складу та техніки і сумлінно виконувати інші вимоги військової служби. Вони зберігають більшість громадянських свобод (зокрема недоторканість особи, свободу слова за невикликом військового розпорядку), але користуються ними лише в межах, що не суперечать виконанню військових обов'язків. Закон категорично забороняє військовим брати участь у страйках, акціях громадянської непокорі чи політичних демонстраціях.

Громадяни, які проходять військову службу, користуються широким комплексом соціальних гарантій. Серед них – гарантоване грошове та речове забезпечення на час служби, система надбавок за особливі умови служби, безкоштовне медичне і стоматологічне обслуговування у військових лікарнях,

пільгове пенсійне та житлове забезпечення. Держава виплачує компенсації родинам військовослужбовців у разі втрати годувальника, а також надає допомогу пораненим та інвалідам війни відповідно до чинного законодавства. Військовослужбовці мають право на відпочинок: основна відпустка становить 30 календарних днів на рік, додаткові відпустки можуть надаватися за вислугу років або за станом здоров'я зі збереженням грошового забезпечення. Відпустки по догляду за дитиною, у разі потреби, також забезпечуються на рівні загального законодавства. Військові пенсіонери та інваліди отримують окремі пільги – довший страховий стаж для нарахування пенсії, безкоштовні ліки та санаторно-курортне лікування тощо.

За порушення військової дисципліни і порядку несення служби передбачена спеціальна дисциплінарна відповідальність. Кодекси та статuti військової служби визначають дисциплінарні стягнення – від догани і позбавлення премій до арешту на строк до 15 діб і примусового пониження у посаді. Наприклад, проступки розглядає командир частини або дисциплінарна комісія, де можливі санкції від усного зауваження до арешту на строк до 15 діб чи пониження в званні. Усі рішення щодо покарання мають бути документально оформлені, а особа має право подати апеляцію до вищої інстанції. За тяжкі злочини (дезертирство, непокора, самовільне залишення частини, зрада тощо) військовослужбовці несуть кримінальну відповідальність згідно з Кримінальним кодексом України – такі справи розслідують військові прокуратури, а вироки виносять спеціалізовані військові суди. Військовим також заборонено самовільно розпоряджатися державним майном або передавати його в користування без відповідного дозволу; за такі правопорушення передбачено дисциплінарні та кримінальні санкції. Таким чином, режим військової служби поєднує чітко регламентовані обов'язки з широкими соціальними гарантіями та сильним захистом прав військовослужбовців, але також – з суворими вимогами дотримання дисципліни і наказів командування.

Етапи розвитку правового регулювання армії з 1991 року до сьогодні. Перші роки після здобуття незалежності (1991–1993) стали періодом

становлення національного військового законодавства. У 1991 році було ухвалено основні закони про Збройні Сили України та про оборону України, в яких закріплено головні завдання і організаційні засади армії. Наступні акти 1992–1993 років – «Про військовий обов’язок і військову службу», «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», «Про альтернативну службу» – забезпечили юридичну базу комплектування та функціонування ЗСУ. У 1996 році Конституція України надала Президентові статус Верховного Головнокомандувача, що посилює державний контроль та керівництво Збройними Силами. Одночасно виводилося формальне розмежування влади: закріплювалися ексклюзивні повноваження Верховної Ради (оголошення війни, затвердження структури армії) і Президента (заходи оборони в кризу) відповідно до Конституції.

У 2000-х роках відбувався поступовий перехід до професійної армії та наближення до стандартів НАТО. Приймалися державні програми розвитку Збройних Сил (наприклад, на 2006–2011 роки), впроваджувалися нові принципи комплектування та підготовки особового складу. Було ухвалено низку змін до оборонних законів для підвищення оперативності й ефективності управління, введено нові військові звання та структури управління. Важливою віхою стало 2014 року – російська агресія на сході України спровокувала перегляд оборонної політики. Після анексії Криму почалося реформування: військову доктрину та закони переглядали із врахуванням нового характеру загроз, відновлювався масштабний призов і створювалися добровольчі формування. У рамках реформ 2015–2017 років ухвалено концепції нацбезпеки і оборони, переглянуто систему мобілізації, створено Сили територіальної оборони, відновлено Національну гвардію.

Після 2014 року відбувається суттєве оновлення та реформування оборонного законодавства. Прийнято закон «Про правовий режим воєнного стану» (2015) та внесено численні правки до законів про ЗСУ, оборону та військову службу з урахуванням умов гібридної війни і мобілізації. У 2017 році ухвалено Закон «Про національну безпеку України» і пов’язаний з ним Стратегічний оборонний бюлетень – ключові документи, що інтегрували сектор

безпеки й заклали основи доктрини. У 2021 році ухвалено закон «Про основи національного спротиву», який закріпив на законодавчому рівні систему територіальної оборони та участі громадян у захисті держави. З початком повномасштабного вторгнення 2022 року законодавство було оперативно доповнено: ухвалено численні закони та постанови про загальну мобілізацію, прискорені процедури оборонних закупівель, посилено відповідальність за ухилення від служби та введено нові соціальні пільги для військовослужбовців і їхніх родин. Запроваджені законодавчі ініціативи також спрямовано на розвиток військових технологій, кібербезпеки та захисту критичної інфраструктури.

Таким чином, правове регулювання армії еволюціонує від перших пострадянських законів до сучасної системи норм, що безупинно адаптується до актуальних викликів безпеки і враховує міжнародний досвід. Кожен новий етап реформування Збройних Сил супроводжується оновленням законодавства: відокремлення армії від колишніх радянських моделей, приведення стандартів до НАТО, посилення соціальних гарантій військовим і, врешті, реагування на виклики повномасштабної війни. Правове регулювання в оборонній сфері постійно вдосконалюється, відображаючи як внутрішні потреби держави, так і вимоги міжнародних партнерів, що підтверджує високий пріоритет оборони в державній політиці.

2.2 Міжнародні стандарти політико-правового регулювання збройних сил

Серед демократичних країн світу Сполучені Штати Америки посідають особливе місце як держава з глибоко вкоріненими традиціями цивільного контролю над збройними силами. Їхній досвід є показовим прикладом того, як можна досягти балансу між сильною, боєздатною армією та стійкою системою демократичного врядування. Упродовж століть США послідовно утверджували принцип верховенства цивільної влади над військовою, водночас формуючи ефективний оборонний сектор, спроможний захищати національні інтереси на глобальному рівні. Саме тому вивчення американської моделі розподілу

повноважень, ролі інституцій та правових обмежень щодо застосування армії у внутрішніх справах становить неабиякий інтерес для України, яка перебуває в процесі поглиблення демократичних реформ та посилення національної безпеки.

Конституція Сполучених Штатів чітко розподіляє повноваження у сфері національної безпеки між трьома гілками влади. Президент є головнокомандувачем Збройних Сил (стаття II, розділ 2) і відповідає за загальний стратегічний курс, укладення міжнародних договорів та призначення вищого командного складу (за згодою Сенату) [1, с. 15]. Одночасно стаття I дає Конгресу право оголошувати війну, створювати і фінансувати армію та флот, регулювати їх чисельність і організацію, а також «скликати на виконання законів Союзу, придушення повстань і відбиття нападів» штатні міліції (Національну гвардію) штатів [2]. Верховний Суд США не здійснює оперативного командування, проте розглядає конституційність воєнних рішень та дотримання прав людини під час бойових дій (наприклад, у справах *Ex parte Milligan* чи *Youngstown v. Sawyer*) [3, с. 42]. У ході цих процесів було закріплено, що влада має дотримуватися конституційних обмежень навіть за умов війни. Таким чином в американській системі немає однієї централізованої інстанції над армією: президент керує військовим апаратом, але робить це в рамках закону, Конгрес отримує право «вирішувати питання війни», а суди охороняють конституційні гарантії. Важливо зазначити, що після Другої світової війни Конгрес жодного разу офіційно не оголосив нової війни, а будь-які широкомасштабні операції базуються на спеціально ухвалених резолюціях чи дозволах законодавців [4]. Наприклад, після терактів 11 вересня 2001 року Конгрес проголосував за дві резолюції, що надали президенту повноваження використати силу проти терористів – цим забезпечили легітимність подальших воєнних операцій в Афганістані та Іраку [5]. Законодавці у Конгресі навіть раніше задавали рамки через кризові інструменти: після досвіду Другої світової створювали особливі оборонні засоби, а у 1973 році прийняли Закон про воєнні повноваження, що обмежив перебування військ без згоди Конгресу 60 днями (плюс 30-денною відстрочкою) [6]. Хоча президенти іноді намагаються обійти такі обмеження у дипломатичних формулюваннях, сама

існування цих законів означає, що великі воєнні операції мають бути підтверджені конституційними процедурами.

Американське Міністерство оборони (Пентагон) об'єднує усі види Збройних Сил [7]. Міністр оборони – цивільний чиновник, призначуваний президентом із затвердженням Сенатом – координує діяльність Сухопутних військ, Військово-морського флоту та Військово-повітряних сил (включно з Корпусом морської піхоти, що входить до ВМС) [8, с. 78]. Кожним видом військ керує відповідний секретар (секретар армії, секретар флоту, секретар ВПС), які також є цивільними посадовими особами, що забезпечує принцип цивільного керівництва армією [9]. Оперативне планування здійснює Рада начальників штабів, яка надає військовій консультації президенту і міністру оборони [10]. Крім того, при президентові діє Рада національної безпеки, що координує питання оборони з іншими відомствами [11]. Завдяки такій вертикалі управління стратегічні рішення ухвалюються цивільними лідерами, а професійні військові спеціалісти забезпечують їх практичне виконання. Протягом XX століття Конгрес та президенти неодноразово реорганізовували механізми управління армією. Зокрема, *National Security Act* 1947 року об'єднав Сухопутні війська, ВМС та ВПС під одним Міністерством оборони, створивши Раду начальників штабів і Раду національної безпеки як єдину виконавчу структуру [12, с. 25]. Пізніше, після уроків війни у В'єтнамі, було ухвалено *Goldwater–Nichols Act* 1986 року, що встановив чіткіший порядок взаємодії між родами військ, посилив централізоване планування та покращив роль об'єднаних командувань у системі управління [13].

Одним із ключових механізмів цивільного контролю в США є роль Конгресу у фінансуванні та нагляді за військовими. Конгрес щороку ухвалює Національні акти про оборону (NDAA), у яких детально визначає, скільки коштів і на які програми виділяти Збройним Силам [14]. Оскільки лише законодавці мають право затверджувати бюджет, це надає Конгресу значний вплив: він може заблокувати або скоригувати військові ініціативи через обмеження фінансування [15]. Крім того, за законодавством президент зобов'язаний консультуватися з Конгресом, а без його дозволу не може утримувати війська за кордоном понад

визначений термін [16, с. 33]. У США також розвинені спеціалізовані наглядові органи: у Сенаті та Палаті представників існують комітети зі збройних сил, комітети з асигнувань, комітети з розвідки і т.д. [17]. Ці комітети регулярно проводять відкриті слухання з керівництвом Пентагону, вимагаючи звіти про операції, закупівлі та плани [18]. Наприклад, комітет з асигнувань ретельно аналізує бюджети на закупівлю озброєнь, а комітети зі збройних сил обговорюють кадрову політику та стратегію застосування сил [19, с. 56]. Окремі підкомітети з розвідки мають доступ до засекреченої інформації і контролюють спецоперації [20]. У результаті Конгрес та його структури здійснюють багаторівневий нагляд: будь-яка несправність чи зловживання у військовій сфері може бути виявлена завдяки звітам або парламентським розслідуванням [21].

Особлива увага приділяється Національній гвардії – резервним формуванням штатів. Конгрес дозволяє президенту скликати штатні міліції (Нацгвардію) для федеральних завдань, а штатам залишати їх для вирішення місцевих криз [22]. У мирний час гвардія перебуває під командуванням губернаторів і забезпечує допомогу при стихійних лихах, надзвичайних ситуаціях або охороні громадського порядку [23]. Якщо ж Конгрес оголошує війну або президент оголошує надзвичайний стан, Національну гвардію може бути переведено на федеральне забезпечення (за законами *Title 10*) [24, с. 51]. У Китаї правове регулювання армії ґрунтується на принципах партійного керівництва, що різко контрастує з демократичними моделями [25]. Конституція КНР (стаття 1 і преамбула) формулює КНР як «соціалістичну країну під керівництвом Комуністичної партії», а державною метою називає «народну демократичну диктатуру» [26, с. 5]. Офіційно вважається, що Народна визвольна армія (НВАК) і Народна міліція належать народу й державі, але ключове пояснення: вони «підпорядковані Народному уряду» [27].

З факту, усі стратегічні рішення щодо армії фактично приймаються у висхідному порядку КПК. Навіть якщо Конституція формально передбачає, що війна затверджується Національними народними зборами (стаття 93), на практиці політику визначає партія, а державні установи лише повторюють її курси [28, с.

11]. Історично сформоване гасло «партія командує гарматою» означає, що армію очолює не обраний уряд, а керівництво КПК [29].

У країні діє система «подвійного» військового керівництва: існують партійна Центральна військова рада КПК та державна Центральна військова комісія КНР [30]. ЦВР КПК і ЦВК КНР мають фактично ідентичний склад (голова партійної ЦВР, як правило Генеральний секретар КПК, автоматично стає головою держкомісії, а решта високопосадовців – ті ж особи) [31, с. 44]. Партійна ЦВР визначає стратегічний курс і політичні завдання для армії, а державна ЦВК формально затверджує кандидатури вищих командирів і затверджує бюджетні ресурси на їх виконання [32].

КПК здійснює дуже жорсткий ідеологічний контроль над збройними силами. У кожному формуванні НВАК існують партійний комітет і посадова особа політичного комісара [33]. За принципом «подвійного командування» будь-яким підрозділом одночасно керують військовий командир і партійний комісар, який відповідає за політичну дисципліну та виховання. Солдати регулярно проходять партійну агітацію, вивчають ідеологію партії («марксизм-ленінізм», «ідеологію Сі Цзіньпіна» тощо) і складають присягу на вірність КПК [34, с. 22].

Організаційна структура НВАК нині включає п'ять головних родів військ: Сухопутні, Морські, Повітряні, Ракетні сили і Сили стратегічної підтримки [35]. Сили стратегічної підтримки (створені 2015 року) об'єднують космічні війська, кібернетичні та електронно-радіоелектронні підрозділи – все, що стосується супутникових систем, кібербезпеки та інформаційно-електронної боротьби [36].

Окрім регулярних сил, до системи оборони входять Народна міліція та Народна армія (попередньо – внутрішні війська) [37, с. 63]. Народна міліція – це загальний резерв чисельністю мільйони людей, організований на рівні провінцій і міст. У мирний час міліція займається цивільними завданнями, а у випадку мобілізації поповнює регулярну армію у тилу [38].

Бюджет армії та контроль за військовою сферою у Китаї практично відсутні з погляду відкритості. Офіційно Народні збори формально затверджують оборонний кошторис, але це процедурна формальність: весь бюджет визначається

за рішеннями КПК наперед [39]. Щорічно оприлюднюється лише узагальнена цифра витрат на оборону [40, с. 70]. Витрати на передові розробки, модернізацію новітніх систем і секретні програми практично не розкриваються [41].

Жодного незалежного парламентського чи громадського контролю за військовими витратами не існує: усі кошти знаходяться в межах єдиної партійно-військової вертикалі [42]. Навіть офіційна «Біла книга оборони» виходить раз на кілька років і містить загальні тези без конкретики [43].

У Китаї також немає розвинутої системи воєнного судочинства, яка б діяла незалежно від партії. Військові трибунали підпорядковуються Центральній військовій раді, і цивільні суди не втручаються у внутрішні військові справи [44, с. 88]. Це означає, що жоден армійський наказ не може бути скасований на підставі звичайного позову. Антикорупційні кампанії Сі Цзіньпіна зачіпали і вищих офіцерів. Під приводом викорінення хабарництва було звільнено багатьох генералів, що одночасно мало на меті підвищити дисципліну [45].

Порівняльний аналіз. Американська і китайська моделі цивільно-військового управління принципово відрізняються [46]. У США основою є демократичний цивільний контроль: армія підзвітна виборним лідерам, влада розподілена між президентом, Конгресом і судами [47, с. 102]. У Китаї, навпаки, домінує партійний контроль: армія безпосередньо підпорядкована КПК і керується єдиними політичними директивами без реальної участі парламенту чи громадян [48].

Рівень відкритості для суспільства теж різниться. У США оборонна політика обговорюється відкрито: результати парламентських слухань, брифінгів Пентагону та аналітика незалежних центрів доступні громадськості [49]. У Китаї ж інформація про армію – держтаємниця, незалежні медіа не мають доступу до даних, а критика оборонних рішень кваліфікується як загроза державі [50].

Правові основи ухвалення військових рішень також радикально відмінні [51, с. 59]. В США застосування сили базується на чітких конституційних актах: конфлікт оголошує Конгрес або реалізує президент через авторизацію (AUMF, War Powers Resolution), дотримуючись тимчасових обмежень і звітності [52]. У

Китаї жодних формальних процедур схвалення війни поза КПК немає. Парламент і суди не мають права ініціювати чи зупиняти військові операції – такі рішення приймаються тільки всередині партійного керівництва [53].

Підсумовуючи, проведений аналіз свідчить, що ключові принципи правового регулювання Збройних Сил тісно пов'язані із загальною організаційно-політичною системою держави [54]. В Україні розвиток останніх років, зокрема досвід війни, підкреслив необхідність чіткого законодавчого забезпечення армії і зміцнення демократичного нагляду над нею. Натомість у США головним є розподіл влади, підзвітність та прозорість, а в Китаї — стабільне одноособове керівництво армією та єдність з партійною ідеологією. Порівняльний підхід дозволяє зробити висновок, що ефективність системи оборони базується не лише на формальності правових норм, скільки на дотриманні їх духу та традицій політичного устрою. Відтак адаптація найкращих практик цивільного контролю і прозорості може посилити правове регулювання збройних сил будь-якої країни.

Отже, ретельне правове регулювання Збройних Сил України є необхідною передумовою зміцнення демократичних інститутів та гарантування національної безпеки. Урахування сучасних воєнних викликів вимагає подальшого вдосконалення нормативних механізмів і посилення громадського контролю над армією, що набуває стратегічного значення для будь-якої держави.

РОЗДІЛ 3. РЕФОРМУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації у 2022 році стало переломним моментом в історії української армії, викликавши необхідність її всебічної трансформації. Збройні Сили України (ЗСУ), що з 2014 року вже перебували в стані поступового реформування, опинилися перед викликами, які вимагали не лише мобілізаційної готовності, а й стратегічної переорієнтації на сучасні стандарти безпеки. У цьому контексті надзвичайно важливим стає вивчення та адаптація зарубіжного досвіду, зокрема країн НАТО, США, Канади, Польщі, Естонії та інших держав, які впровадили демократичний цивільний контроль, забезпечили сумісність оборонного сектору з євроатлантичними стандартами і посилили легітимність військових структур у демократичних системах.

Реформа ЗСУ розпочалася з впровадження нової воєнної доктрини, яка передбачає не лише оборону, а й активну інтеграцію в систему колективної безпеки. Так, уже у 2016–2022 роках відбулася структурна перебудова: створено окремі оперативні командування, оптимізовано логістичне забезпечення, запроваджено стандарти НАТО (STANAG), змінено підготовку особового складу. Значну роль у цьому відіграли міжнародні навчальні центри, зокрема на Яворівському полігоні, де спільно з інструкторами країн НАТО здійснюється тренування українських військових за зразками союзників [27, с. 7].

Суттєвим досягненням стало зміцнення цивільного контролю над армією. Вперше в історії незалежної України Міністерство оборони очолив цивільний фахівець, що відповідало рекомендаціям НАТО. Цей крок продемонстрував політичну волю до зменшення мілітаризованості оборонного управління та переходу до європейської моделі співпраці військових з урядом. У **Законі України «Про національну безпеку України»** 2018 р. чітко окреслено принципи демократичного контролю, підзвітності та прозорості, що є основоположними для функціонування оборонної системи держави [13].

Порівнюючи досвід України з країнами НАТО, варто виділити США як приклад інституційного балансу. **Goldwater–Nichols Department of Defense Reorganization Act** (1986) кардинально переформатував відносини між військовим командуванням і цивільною адміністрацією: армія виконує виключно виконавчу функцію, а стратегічне планування здійснюється цивільними органами — Конгресом, Президентом, міністром оборони [41]. Аналогічний підхід реалізовано в Канаді, де **National Defence Act** зобов'язує Міністерство оборони звітувати перед парламентом, а будь-яке відрядження військових за кордон потребує відкритих дебатів [42, с. 71].

У країнах Центрально-Східної Європи цивільний контроль був ключовою умовою вступу до НАТО. У Польщі він закріплений на конституційному рівні — військові зобов'язані дотримуватись нейтралітету в політичних справах [43, с. 49]. Додатково **Ustawa o Obronie Ojczyzny** запровадила Сили територіальної оборони, що підпорядковуються цивільному командуванню та чітко розмежовані з регулярними частинами [44].

Сусідня Естонія зберегла обов'язкову службу та систему резервів, надаючи при цьому стратегічне управління цивільним посадовцям. Її **National Defence Act** передбачає концепт «тотальної оборони», коли державні органи, бізнес і громадськість інтегровані у систему безпеки [45, с. 18].

У Німеччині, згідно з **Grundgesetz**, будь-яке використання Бундесверу за межами держави вимагає окремого схвалення Бундестагу, що забезпечує політичну легітимність операцій і гарантує, що армія не стає незалежним зовнішньополітичним актором [46].

Україна прагне адаптувати найкращі західні практики. Запровадження електронної системи оборонних закупівель, що базується на **Законі України «Про публічні закупівлі»** [47], прозорих тендерів, антикорупційного моніторингу й аудитів (спільно з Transparency International) підвищує довіру суспільства до ЗСУ. Водночас залишається потреба у посиленні бюджетного контролю: досвід США показує, що такі органи, як Government Accountability

Office, забезпечують незалежний аудит оборонного бюджету з прямою звітністю перед Конгресом [48].

Реформування охоплює не лише структуру та фінанси, а й військову освіту. Після 2014 року в Україні оновлено програми військових академій, упроваджено курси з прав людини, міжнародного гуманітарного права та цивільно-військових відносин, що узгоджується зі стандартами НАТО.

Активну роль у трансформації відіграє громадянське суспільство. Після Майдану волонтерські й громадські організації долучилися до моніторингу оборонного сектору. Був створений парламентський Комітет з питань національної безпеки, оборони та розвідки, а також підрозділи з контролю закупівель, що відповідає західним моделям реального, а не номінального, цивільного впливу [9].

Інтеграція до НАТО залишається стратегічною метою України: участь у спільних навчаннях, розгортання спільних штабів, кооперація в розвідці, логістиці та кіберзахисті поступово приводять ЗСУ до сумісності з Альянсом.

Таким чином, український досвід реформування ЗСУ демонструє високу адаптивність до демократичних стандартів і прагнення до інституційного зміцнення армії. Успіх трансформації залежить від здатності держави забезпечити довгострокові зобов'язання перед суспільством і партнерами, гарантувати прозорість, ефективність і підзвітність оборонного сектору. Досвід США, Канади, Німеччини, Польщі й Естонії свідчить: стійкість безпеки визначається не лише кількістю зброї, а й глибиною демократичних інститутів, які стоять за армією.

3.1. Системна трансформація збройних сил України в умовах військового вторгнення РФ в Україну

З початком повномасштабної агресії Російської Федерації проти України 24 лютого 2022 року стало очевидним, що існуюча на той момент структура Збройних Сил України (ЗСУ) потребує суттєвого перегляду. Воєнні виклики нового типу, включаючи масовані ракетні удари, наступальні операції з використанням великої кількості техніки, застосування безпілотних систем та

інформаційно-психологічний тиск, вимагали не просто адаптації, а глибокої системної трансформації військової моделі України [1]. У мирний період ЗСУ функціонували за зразком, наближеним до пострадянської військової доктрини, із частково імплементованими принципами НАТО. Проте лише в умовах повномасштабної війни було ініційовано активне впровадження системного підходу до управління, логістики, мобілізації, цифрової координації та міжвідомчої взаємодії, що дозволяє Україні поступово перейти до моделі збройних сил, які відповідають стандартам Альянсу [2]. Водночас війна виявила численні інституційні слабкості, серед яких були застарілі процедури оперативного планування, складності у взаємодії між видами військ, нерівномірне забезпечення бойових частин та брак підготовленого резерву. Таким чином, трансформація не могла бути обмежена лише точковими змінами, а потребувала системного перегляду всієї архітектури оборонного сектору.

Одним із ключових напрямів трансформації стало перегрупування структури управління ЗСУ. Вже у 2023 році Україна завершила перехід до двопосадової моделі управління, відповідно до стандартів НАТО: посади Головнокомандувача Збройних Сил України та Начальника Генерального штабу були розділені [3]. Це дозволило уникнути дублювання функцій, чітко розмежувати стратегічне та оперативне управління, а також підвищити відповідальність на різних рівнях планування. Також було вдосконалено оперативно-командну вертикаль. Створення оперативних командувань видів ЗСУ, введення нових структур на рівні корпусів та інтеграція міжродових з'єднань забезпечують більш ефективне керівництво військовими операціями. Наприклад, у 2024 році в рамках реформи відбулася зміна структури управління в межах Сил територіальної оборони, які відтепер мають самостійне командування, підлегле безпосередньо Генеральному штабу [4, с. 12]. Крім того, було запроваджено створення стратегічних об'єднань, що дозволило координувати дії на всіх театрах бойових дій. Особливе значення мало впровадження Military Decision-Making Process (MDMP) — стандартної натівської процедури прийняття військових

рішень; відповідний наказ МОУ (2023 р.) зробив MDMP обов'язковим для всіх рівнів освіти офіцерського складу [5].

Однією з найактуальніших складових трансформації стала мобілізаційна політика. Після понад двох років повномасштабної війни виникла потреба у ротації сил, поповненні втрат і оптимізації системи обліку військовозобов'язаних. **Закон України № 3633-IX** «Про внесення змін до деяких законів щодо удосконалення мобілізаційних заходів» від 11 квітня 2024 р. радикально оновив механізми мобілізації, електронного обліку, бронювання та відповідальності за ухилення [6, с. 3]. Згідно з цим законом, запроваджено обов'язкову цифрову реєстрацію призовників через «Е-кабінет військовозобов'язаного», автоматичне оновлення медичних даних і місця перебування [6]. Крім того, оновлено підхід до резервістів: створено підрозділи постійної бойової готовності, що базуються на принципах термінової мобілізації [7]. **Указ Президента України № 50/2024** від 5 лютого 2024 р. подовжив загальну мобілізацію ще на 90 днів [8]. Для підтримки кампанії МОУ запустило застосунок «Резерв+», який полегшує зв'язок між військовозобов'язаними та територіальними центрами комплектування [9].

Логістична складова реформи орієнтована на удосконалення матеріально-технічного забезпечення. МОУ запровадило цифрову систему **DOT-Chain**, яка прогнозує потреби фронту в безпілотниках і координує їх виробництво та доставку [10, с. 4]. Система АСУ-С2 підвищує ситуаційну обізнаність і швидкість ухвалення рішень [11]. Модернізація ОПК — зокрема, розвиток БпЛА, РЕБ, артилерійських боєприпасів і мобільних КП — забезпечує стратегічну автономність. Державна програма НДДКР (наказ Мінстратегпрому № 112/2024) фінансує стартап-екосистему **Brave1**, що працює на потреби фронту [55].

У сфері військової освіти з 2023 р. діє система курсів L1–L4 за стандартами НАТО [12], залучені інструктори Канади, Великої Британії та Литви, використовуються симуляційні комплекси.

У рамках міжнародної інтеграції Україна поглиблює участь у LOGFAS, багатонаціональних тренуваннях і симуляції **NATO CMX-2024** [13].

Волонтерська допомога інтегрована в офіційні канали через Постанову КМУ № 987 «Про залучення благодійних поставок до забезпечення ЗСУ» (2023) [14].

Попри відчутний прогрес, залишаються виклики: оновлення нормативної бази, кадровий дефіцит, модернізація озброєння, психологічна реабілітація та інтеграція ветеранів.

Отже, трансформація ЗСУ в умовах повномасштабної агресії РФ — це глибокий процес оновлення військової системи згідно з принципами демократичного цивільного контролю, цифрової адаптивності та міжнародної інтеграції. Закріплення досягнень потребує подальшого вдосконалення законодавчої бази (оновлення Воєнної доктрини, Державної оборонної стратегії, Кодексу військової служби), що забезпечить стійкість оборони та готовність держави до довгострокових викликів безпеки.

3.2 Зарубіжний досвід реформування збройних сил України

Реальний досвід різних держав дозволяє побачити, як теоретичні засади співвідношення влади і армії втілюються під час надзвичайних обставин. Розглянемо роль збройних сил у період воєнного або надзвичайного стану в сучасних умовах на прикладах України, Туреччини, Ізраїлю та США, акцентуючи увагу на питаннях цивільного контролю, функцій армії та політичної участі військових.

Україна. Україна наразі переживає тривалий період воєнного стану, запровадженого наприкінці лютого 2022 року у відповідь на повномасштабну збройну агресію Росії. У цих умовах роль армії зросла до визначальної: Збройні Сили України виконують завдання оборони держави, організації відсічі агресору та звільнення окупованих територій. Воєнний стан надав військовому командуванню ширші повноваження для координації оборони країни. Зокрема, створено військові адміністрації в областях і громадах, які можуть очолювати військові або призначені президентом чиновники, що дозволяє оперативніше реагувати на загрози на місцях. Армія також тісно взаємодіє з силами правопорядку для підтримання внутрішнього порядку: запроваджено

комендантську годину, контрольньо-пропускний режим, здійснюється перевірка транспорту – це є типовими функціями під час воєнного стану.

Попри провідну роль війська у відсічі агресії, в Україні збережено базові механізми цивільного контролю. Президент як Верховний Головнокомандувач залишається головним носієм влади у сфері оборони і приймає ключові рішення щодо військових операцій разом із Ставкою Верховного Головнокомандувача (воєнним кабінетом). Міністр оборони – цивільна особа, що відповідає за політичне керівництво обороною (починаючи з 2019 року українське законодавство закріпило принцип призначення цивільних осіб на посаду Міністра оборони для посилення демократичного контролю). Верховна Рада України регулярно затверджує укази Президента про продовження воєнного стану і загальної мобілізації, здійснює нагляд за використанням бюджетних коштів на оборону. Таким чином, стратегічне керівництво залишається за цивільними інститутами, тоді як армія виконує оперативно-тактичні функції.

Важливим аспектом є те, що навіть під час війни політична участь військових як самостійних акторів обмежена. Активні військовослужбовці не беруть участі в політичній діяльності або публічних дебатах – їхнім завданням є суто військова служба. Хоча багато офіцерів і солдат набули значного авторитету в суспільстві через успішне командування чи героїзм, вони не займають політичних посад під час виконання служби. Після завершення війни або звільнення зі служби деякі з них можуть увійти в політику (як це траплялося і раніше: ветерани та колишні командири ставали депутатами чи посадовцями), але під час воєнного стану дотримується принцип невтручання армії у суто політичний процес. Це дозволяє уникнути конфлікту між військовим керівництвом і цивільною владою в надзвичайно напружений воєнний період. Український випадок демонструє, що навіть за умов безпосередньої загрози існуванню держави вдається зберегти демократичну вертикаль командування: військо отримало ширші повноваження для захисту країни, але не виходить з-під контролю обраного керівництва. Очікується, що по завершенні дії воєнного стану повноцінне політичне життя, включно з виборами, буде відновлено, а армія

повернеться до стандартної підпорядкованості Міністерству оборони та Генеральному штабу в рамках звичайного конституційного ладу.

Туреччина. Туреччина має досвід як періодів жорсткого військового втручання в політику, так і останніх десятиліть поступового встановлення цивільного контролю над армією. У другій половині XX ст. турецькі військові кілька разів захоплювали владу (у 1960, 1971, 1980 роках), що супроводжувалося введенням воєнного стану та правлінням військових хунт протягом перехідних періодів. Традиційно армія вважалася "гарантом" світського ладу та конституції, через що її командування мало значний неформальний вплив навіть за цивільних урядів. Однак такі втручання підривали демократичний процес. Після перевороту 1980 року військові правили країною близько трьох років, розпустивши парламент і призупинивши дію політичних прав, доки не була прийнята нова конституція і відновлено вибори.

Ситуація докорінно змінилася в XXI столітті. У 2016 році в Туреччині сталася невдала спроба військового перевороту, яка була рішуче придушена чинним цивільним керівництвом. Після цього президент Реджеп Таїп Ердоган та уряд провели масштабні реформи, спрямовані на підсилення контролю над збройними силами і запобігання майбутнім узурпаціям. Було запроваджено надзвичайний стан (2016–2018) для стабілізації ситуації, але важливо, що керування країною залишалося у руках цивільної влади, а не військових. Ба більше, у 2017 році Туреччина внесла поправки до конституції, які скасували поняття воєнного стану як такого. Відтоді в законодавстві залишився лише режим надзвичайного стану, що може запроваджуватися цивільним урядом у кризових ситуаціях, але без передачі влади військовому командуванню. Цей крок мав символічне і практичне значення: він продемонстрував пріоритет цивільного управління і недопустимість автономного військового правління.

У сучасній Туреччині роль армії під час надзвичайних ситуацій полягає головно у виконанні доручень уряду. Наприклад, збройні сили залучаються до антитерористичних операцій проти екстремістських угруповань та для охорони кордонів, але ці операції проводяться за наказами політичного керівництва і під

його наглядом. Функції армії залишаються оборонними і виконавчими, тоді як формування політики – прерогатива президента та уряду. Принцип цивільного контролю закріплений також інституційно: склад Ради національної безпеки змінився на користь цивільних членів, військові навчальні заклади підпорядковано Міністерству освіти і Міністерству оборони, жандармерію і берегову охорону переведено до структури Міністерства внутрішніх справ. Ці реформи гарантують, що військове керівництво не має окремого політичного статусу. Відтак політична participation турецьких військових нині мінімальна: чинні офіцери не можуть відкрито втручатися в державну політику або займати виборні посади. На відміну від минулого, генерали Туреччини більше не виступають публічно арбітрами політичного курсу. Таким чином, досвід Туреччини демонструє перехід від періодів фактичного військового правління під час воєнного стану в минулому до сучасної моделі, де армія хоча і відіграє важливу роль у сфері безпеки, проте жорстко підпорядкована демократично обраній владі.

Досвід для України: Турецький приклад є повчальним для України в контексті побудови сталого цивільного контролю над збройними силами, особливо у періоди загрози або надзвичайного стану. Туреччина продемонструвала, що навіть після тривалих періодів політичного втручання армії можливо здійснити системні інституційні зміни, які унеможливлюють повернення військових до ролі політичного арбітра. Для України, яка перебуває у стані війни та проводить масштабну мілітаризацію, важливо вже зараз закласти правові та організаційні гарантії невтручання армії в політичний процес у мирний час. Доцільно розглянути:

- **перегляд нормативно-правової бази з акцентом на скасування або трансформацію режиму воєнного стану таким чином, щоб ключові повноваження залишалися за цивільною владою;**
- **інституційне посилення парламентського і громадського контролю,** зокрема через включення цивільних фахівців до наглядових структур сектору безпеки;

- **підпорядкування військової освіти та сил правопорядку (жандармерії, ВСП) виключно цивільним міністерствам;**
- **чітке розмежування ролей політиків і військових,** унеможливлення політичної активності для чинних військовослужбовців.

Такий підхід дозволить Україні уникнути ризиків надмірної політичної ваги армії в поствоєнний період і забезпечить баланс між ефективністю сил оборони та демократичною легітимністю державного управління.

Ізраїль. Держава Ізраїль з моменту свого заснування перебуває у ситуації постійної зовнішньої загрози, що фактично зумовило тривалий режим надзвичайної безпеки. Формально в Ізраїлі роками діяв надзвичайний стан (від 1948 аж до початку 2020-х років), який надавав уряду розширені повноваження через стан війни та загрозу тероризму. Втім, навіть за таких умов ізраїльська демократія зберегла повний контроль цивільної влади над військовими. Армія оборони Ізраїлю (ЦАХАЛ) є підзвітною уряду та парламенту (Кнесету), а рішення про воєнні операції ухвалюються Кабінетом міністрів на чолі з прем'єр-міністром. Під час війн, яких Ізраїль пережив кілька (війна за незалежність 1948, Шестиденна війна 1967, війна Судного дня 1973, численні операції проти терористичних організацій), армія діяла у тісній зв'язці з політичним керівництвом. Зазвичай у надзвичайні періоди формується уряд національної єдності або спеціальний "воєнний кабінет" за участю ключових міністрів і військових радників, але керівна роль при цьому незмінно залишається за обраними посадовцями.

Внутрішній аспект ролі армії в Ізраїлі також примітний. У 1948–1966 роках у самому Ізраїлі діяла військова адміністрація для арабського населення в окремих районах – фактично режим, схожий на воєнний стан для цієї частини громадян. Військові адміністрували комендантську годину, контролювали пересування та життя арабських громад. Цей режим був зрештою скасований у 1966 році рішенням цивільної влади, що стало важливим кроком у напрямку забезпечення рівності прав всіх громадян. Після 1967 року ізраїльські військові взяли на себе управління окупованими територіями (Західним берегом, Сектором Гази) через військові адміністрації, але в самому Ізраїлі військо не втручається в повсякденне

цивільне управління. Отже, в сучасний період, навіть стикаючись із війною чи масштабними терористичними атаками, ізраїльська армія діє у рамках, встановлених урядом. Наприклад, під час недавніх загострень конфлікту та повномасштабної війни проти терористичних угруповань уряд може надавати військовим тимчасові особливі повноваження для забезпечення безпеки тилу (евакуація населення, запровадження обмежень у прикордонних районах), але ці дії завжди координуються з цивільною владою і підлягають парламентському нагляду.

Принцип цивільного контролю в Ізраїлі підкріплений як законом, так і традицією. Начальник Генерального штабу ЦАХАЛ підпорядковується міністру оборони, а той, своєю чергою, – прем'єр-міністру і уряду. Багато ізраїльських військових після завершення служби йдуть в політику (чимало колишніх генералів ставали міністрами оборони, прем'єр-міністрами або депутатами Кнесету), але це відбувається саме через виборчий процес, як прояв їхньої громадянської активності після служби, а не шляхом захоплення влади силою. Під час несення служби військовослужбовці уникають політичних заяв. Така модель забезпечує високий авторитет армії в суспільстві, водночас не створюючи паралельного центру влади. У надзвичайних ситуаціях, як-от війна 2023 року, ізраїльські військові скеровують всі зусилля на оборону і боротьбу з ворогом, а політичні рішення (наприклад, про розширення операції чи перемир'я) ухвалює уряд. Таким чином, Ізраїль демонструє приклад успішного поєднання сильної армії, постійної бойової готовності та демократичного врядування: навіть в умовах фактично безперервної загрози армія залишається інструментом державної політики, а не самостійним політичним гравцем.

Досвід для України: Ізраїль є унікальним прикладом держави, яка функціонує в умовах тривалої воєнної загрози, зберігаючи при цьому повноцінну демократичну систему та ефективний цивільний контроль над армією. Для України, що також перебуває у стані війни та має високий рівень мілітаризації суспільства, цей досвід особливо актуальний. Насамперед варто врахувати такі елементи:

- **Безперервність цивільного керівництва навіть у надзвичайних умовах.** Ізраїль демонструє, що навіть під час активних бойових дій управління державою повинне залишатися в руках демократично обраної влади. Україна вже дотримується цього принципу, але важливо закріпити його на рівні нормативно-правових актів на постійній основі.

- **Інституціоналізація воєнного кабінету чи уряду національної єдності.** Такий орган в Ізраїлі дозволяє швидко ухвалювати рішення у кризових ситуаціях за участі військових радників, не порушуючи принципу цивільного верховенства. Україні варто передбачити подібний механізм у законодавстві як тимчасовий інструмент реагування на загрози.

Розмежування служби та політики. Ізраїльський підхід, за якого військові можуть реалізувати себе у політиці лише після звільнення в запас і шляхом виборів, знижує ризик політизації збройних сил. В Україні доцільно унормувати це положення, заборонивши активним військовослужбовцям участь у передвиборчій кампанії, політичній агітації або публічних заявах з політичним змістом.

Високий авторитет армії при відсутності політичної автономії. Армія в Ізраїлі користується довірою громадян, але не має самостійної ролі у формуванні державної політики. Це баланс, який варто підтримувати і в українських умовах, зокрема — через прозорі механізми підзвітності, регулярне звітування перед парламентськими комітетами та уникнення персоніфікації армії в образі окремих командирів.

Гнучкість в управлінні тилом у кризових умовах. Досвід Ізраїлю із запровадження обмежень, евакуацій і мобілізаційних заходів силами армії під контролем уряду може бути застосований в Україні при плануванні захисту прикордонних чи прифронтових регіонів у випадку ескалації.

Сполучені Штати Америки. У США історично склалася одна з найміцніших традицій цивільного контролю над військовими, і випадки запровадження воєнного стану були вкрай рідкісними. Американська модель передбачає, що військо використовується для захисту від зовнішнього ворога та виконання

бойових завдань за кордоном, тоді як на території країни діють переважно цивільні правоохоронні органи. На законодавчому рівні з кінця XIX ст. (Акт Поссе Комітатус 1878 року) закріплено суворе обмеження на використання федеральних збройних сил у внутрішніх правоохоронних цілях. Це означає, що оголошення воєнного стану – тобто передача влади військовим командувачам на певній території – не передбачене окремим законом у мирний час, і будь-яке залучення війська всередині держави можливе лише у виключних випадках за рішенням цивільної влади. Таким винятком є, наприклад, Insurrection Act (закон про придушення заколоту), який дозволяє президентові тимчасово залучити армію для відновлення порядку, якщо місцева влада не спроможна цього зробити. Проте навіть у таких ситуаціях (масові заворушення, наслідки стихійних лих) військові діють під керівництвом цивільних органів і лише до відновлення нормального правопорядку.

На практиці роль армії в США під час внутрішніх криз найчастіше реалізується через Національну гвардію – військові формування штатів, які підпорядковуються губернаторам (цивільним керівникам штатів) або можуть бути тимчасово підпорядковані федеральному уряду за рішенням президента. Це дозволяє реагувати на надзвичайні ситуації (природні катастрофи, великі заворушення) без введення прямого військового правління. За всю історію США оголошення воєнного стану на загальнонаціональному рівні фактично не траплялося; мали місце окремі локальні випадки в минулому (наприклад, на Гаваях під час Другої світової війни військове командування тимчасово здійснювало управління після нападу на Перл-Гарбор). У сучасний період навіть після таких серйозних подій, як теракти 11 вересня 2001 року або масові заворушення 2020 року, влада не передавалася військовим. Натомість запроваджувалися режими надзвичайного стану, але керували ними цивільні агенції, а військові (включно з регулярною армією чи Національною гвардією) залучалися лише допоміжно. Цей факт підкреслює сильну традицію: навіть за найбільших потрясінь американська демократія уникає застосування воєнного стану, аби не порушувати конституційний лад і права громадян.

Цивільний контроль у США має глибоке коріння в структурі держави. Президент є головнокомандувачем, але водночас цивільною особою, обраною народом. Міністр оборони традиційно також цивільний (якщо це відставний військовий, потрібна спеціальна згода Конгресу, що стало винятком для кількох осіб, наприклад, Джеймса Меттіса у 2017 році). Вищий військовий орган – Об'єднаний комітет начальників штабів – відіграє суто дорадчу роль при цивільному керівництві і не має командної влади над військами без наказу президента. Конгрес контролює фінансування армії, затверджує воєнну доктрину та має повноваження офіційно оголосити війну. Ці механізми гарантують, що армія США не може діяти автономно від політичної влади. Політична участь військових також обмежена: діючі офіцери не мають права публічно висловлювати політичні погляди чи брати участь у партійній діяльності. Від генералів очікується аполітичність; відомий випадок, коли голова Об'єданого комітету Марк Міллі у 2020 році публічно підкреслив лояльність армії Конституції та дистанціювання від поточних політичних процесів, після того як його поява поруч із президентом на одній суспільно-політичній події викликала дискусію. Цей випадок лише підтвердив, наскільки серйозно сприймається принцип невторчання армії у політику. Загалом, американський приклад демонструє максимальне обмеження ролі війська у внутрішньому управлінні: навіть у часи кризи збройні сили залишаються інструментом, що діє в рамках, визначених цивільною владою, і суспільство очікує швидкого повернення до норми без жодних "особливих положень" на кшталт воєнного стану.

Досвід для України:

Закріплення принципу цивільного контролю над Збройними Силами на всіх рівнях. Україна має нормативно посилити підпорядкування армії виключно цивільному керівництву: Верховному Головнокомандувачу (Президентові), міністру оборони (який обов'язково має бути цивільною особою), парламенту. Важливо розширити консультативні функції Генштабу та передбачити чіткі межі військового впливу на ухвалення політичних рішень.

Заборона використання Збройних Сил у внутрішньополітичних цілях.

Слідом за американським Законом Поссе Комітатус, Україна може закріпити обмеження на залучення армії до виконання поліцейських функцій у мирний час. У разі потреби реагування на надзвичайні ситуації або внутрішні кризи, доцільно передбачити первинне залучення Нацгвардії та лише другорядну допомогу від ЗСУ, виключно за рішенням цивільного керівництва.

Встановлення чіткої процедури введення режимів надзвичайного стану або мобілізації. Американський підхід передбачає, що навіть у надзвичайних умовах управління залишається у руках цивільної влади, а війська залучаються допоміжно. Україна може передбачити, що навіть за умов воєнного стану місцева влада зберігає компетенції, а військові діють лише в рамках, визначених спеціальним планом реагування.

Удосконалення системи парламентського контролю. Досвід США, де Конгрес контролює фінансування, стратегії і офіційні воєнні рішення, демонструє доцільність посилення ролі українського парламенту. Необхідно надати більші повноваження комітетам Верховної Ради щодо контролю за оборонним бюджетом, розгортанням військ і кадровою політикою в ЗСУ.

Унеможливлення політичної активності діючих військовослужбовців. За прикладом США, Україна може заборонити публічні виступи військових з політичними заявами, участь у передвиборчих кампаніях, коментування політичних процесів у ЗМІ або соціальних мережах. Це сприятиме збереженню аполітичного статусу ЗСУ.

Збереження прозорості й аполітичності армії навіть у кризових умовах. США демонструють, що навіть у періоди загальнонаціональних криз (теракти, заворушення) влада уникає передачі управління військовим. Для України це сигнал зберігати баланс між обороною та демократичним устроєм: не допускати надмірної мілітаризації управлінських функцій, а у разі необхідності — залучати армію лише у режимі підтримки цивільних органів.

Підвищення авторитету армії через підзвітність і професіоналізм. Американський досвід доводить, що висока довіра до ЗС формується не через

політичну активність, а через дисципліну, ефективність і дотримання закону. Україна має розвивати професійну підготовку, незалежні механізми оцінювання дій командирів і системну звітність перед суспільством.

Країна	Основні функції армії	Хто приймає ключові рішення	Режим воєнного / надзвичайного стану
Україна	Захист держави, взаємодія з поліцією, гуманітарна допомога	Президент і Міністр оборони (цивільна особа)	Воєнний стан (з 24.02.2022)
Ізраїль	Зовнішній захист, антитерор, управління в окупованих районах	Прем'єр-міністр, уряд	Надзвичайний стан (з 1948 року)
Туреччина	Антитерор, охорона кордонів, підтримка безпеки	Президент, посилений цивільний контроль	Надзвичайний стан (2016–2018)
США	Оборона, Нац. гвардія для допомоги в НС	Президент, Міністр оборони, Конгрес	Надзвичайні режими (лише рішенням президента)

Таблиця 3.1 порівняння ролі армії під час воєнного або надзвичайного стану в чотирьох країнах: Україні, Ізраїлі, Туреччині та США.

Таблиця ілюструє основні функції збройних сил у кризовий період, визначає, хто приймає ключові рішення щодо їх застосування, а також зазначає характер режиму, що діє в надзвичайних умовах. Такий формат дозволяє систематизувати відмінності між демократичними моделями цивільного контролю і демонструє, що в усіх випадках армія залишається підпорядкованою цивільній владі, навіть за умов підвищеної загрози.

Висновок до розділу. Розглянуті теоретичні аспекти та кейси країн засвідчують, що роль армії під час воєнного стану суттєво залежить від традицій громадянсько-військових відносин і рівня розвитку демократичних інституцій. В Україні та Ізраїлі, які ведуть боротьбу за свою національну безпеку, армія виконує

першочергову функцію захисту, але загальне кермо влади залишається в руках цивільного керівництва; після нормалізації ситуації пріоритетом є відновлення повноцінної демократичної політики. Туреччина пройшла шлях від періодичних військових переворотів до стану, де цивільна влада фактично унеможливила пряме військове правління, запровадивши інші механізми реагування на кризи. Приклад США демонструє, як сильні інститути і правові бар'єри можуть практично виключити сценарій воєнного стану, зберігаючи демократичний лад навіть у надзвичайних обставинах. Отже, загальним знаменником успішного поєднання ефективної оборони і демократії є стійкий цивільний контроль над армією: воєнний стан не повинен перетворюватися на інструмент підризу конституційного ладу, а слугувати саме тимчасовим засобом для його захисту. Для держав, що змушені воювати за свою свободу чи безпеку, збереження демократичних інституцій під час війни є не менш принциповим, ніж військова перемога, адже саме це визначає, якою стане країна після завершення бойових дій.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволило всебічно проаналізувати Збройні Сили України як інститут політичної системи, дослідити правові засади їх функціонування, трансформацію в умовах воєнного стану, а також співвіднести національну модель з міжнародним досвідом цивільно-військових відносин. Робота підтвердила, що сучасна армія — це не лише оборонний елемент, а й один із найважливіших суб'єктів публічної влади, що виконує низку функцій у сфері безпеки, політики, соціальної стабільності, моральної мобілізації та державотворення. Збройні Сили України виступають не лише інструментом реалізації політики безпеки, але і як повноцінний учасник політичного процесу, формуючи суспільний консенсус щодо цінностей національної незалежності, гідності та територіальної цілісності.

На основі міждисциплінарного аналізу — зокрема, із залученням концепцій політичної науки, права, соціології та безпекознавства — вдалося довести, що армія в демократичній державі функціонує ефективно лише за умов наявності чітко структурованої системи цивільного контролю. Цей контроль повинен охоплювати не лише формальні правові інструменти, а й механізми прозорості, публічної звітності, громадського моніторингу, стратегічного планування та професіоналізації військового керівництва. Важливо також забезпечити інституційний баланс між повноваженнями виконавчої, законодавчої та судової влади щодо Збройних Сил.

У першому розділі було здійснено теоретичний аналіз концепції армії як політичного інституту. Було з'ясовано, що навіть у найбільш розвинених демократіях армія зберігає значний вплив на державну політику через свій доступ до інформації, мобілізаційні ресурси, технології та оперативні рішення в надзвичайних умовах. Теорії Хантінгтона і Яновіца, доповнені сучасними поглядами С. Фінера, П. Февера та інших науковців, підкреслюють, що військовий апарат, незважаючи на зовнішню деполітизованість, не може бути повністю нейтральним. Тому головне завдання — не ізолювати армію від політики, а чітко

окреслити правові межі її автономії, забезпечивши механізми політичного, парламентського, громадського та судового контролю.

Другий розділ роботи був присвячений аналізу національного законодавства. Було з'ясовано, що в Україні закладено фундамент для забезпечення цивільного контролю над Збройними Силами, однак нормативна база залишається розпорошеною, а практична реалізація — фрагментарною. Основні закони — «Про Збройні Сили України», «Про оборону України», «Про національну безпеку України», «Про воєнний стан», «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» — визначають загальні принципи, однак не створюють єдиної логічної конструкції взаємодії між ЗСУ, органами влади і суспільством. Відсутність Військового кодексу, недостатній рівень інтеграції цифрових механізмів обліку, бюрократичні бар'єри у кадровій політиці та неуніфіковані стандарти взаємодії між відомствами обмежують потенціал системи оборонного управління. Позитивні зрушення, започатковані після 2014 року, активізувалися після 2022 року, однак вимагають подальшого закріплення на рівні нормативних актів та адміністративних процедур.

У третьому розділі особлива увага була зосереджена на трансформації ЗСУ в умовах повномасштабної агресії РФ. Під впливом гібридної війни, новітніх загроз і необхідності тотальної оборони ЗСУ зазнали структурних, інституційних, кадрових, технологічних змін. Було створено окремі командування, змінено організаційну вертикаль, впроваджено цифрові платформи для обліку особового складу й логістики, реформовано систему мобілізації, оновлено навчальні програми та стандарти бойової підготовки. Співпраця з НАТО вийшла за межі консультативної підтримки і перетворилася на практичну інтеграцію в стандарти Альянсу. Активна роль громадянського суспільства, волонтерів, ветеранських організацій та підприємців у підтримці армії стала унікальним прикладом горизонтальної інтеграції оборонної системи, що не має аналогів у європейській практиці.

Порівняльний аналіз показав, що такі країни, як Ізраїль, Польща, Литва та США, мають власні моделі цивільного контролю, які успішно поєднують

автономію армії з її демократичною підзвітністю. В Ізраїлі — це гнучка система резерву з потужною військово-патріотичною освітою; у США — досконала система парламентського та судового контролю; у Польщі — політична воля до модернізації армії відповідно до стратегічних цілей НАТО. Україна перебуває на етапі, коли ці моделі можуть бути адаптовані до національного контексту з урахуванням досвіду війни, культурних особливостей, економічних ресурсів та суспільної готовності.

На основі проведеного дослідження сформульовано такі загальні висновки:

1. Армія — це не лише інструмент реалізації військової сили, а повноцінний інститут політичної системи, який має бути врегульований правовими нормами, демократично підконтрольний та інтегрований у систему державного управління. Її ефективність прямо залежить від довіри суспільства, рівня професіоналізації, прозорості рішень та підзвітності керівництва.

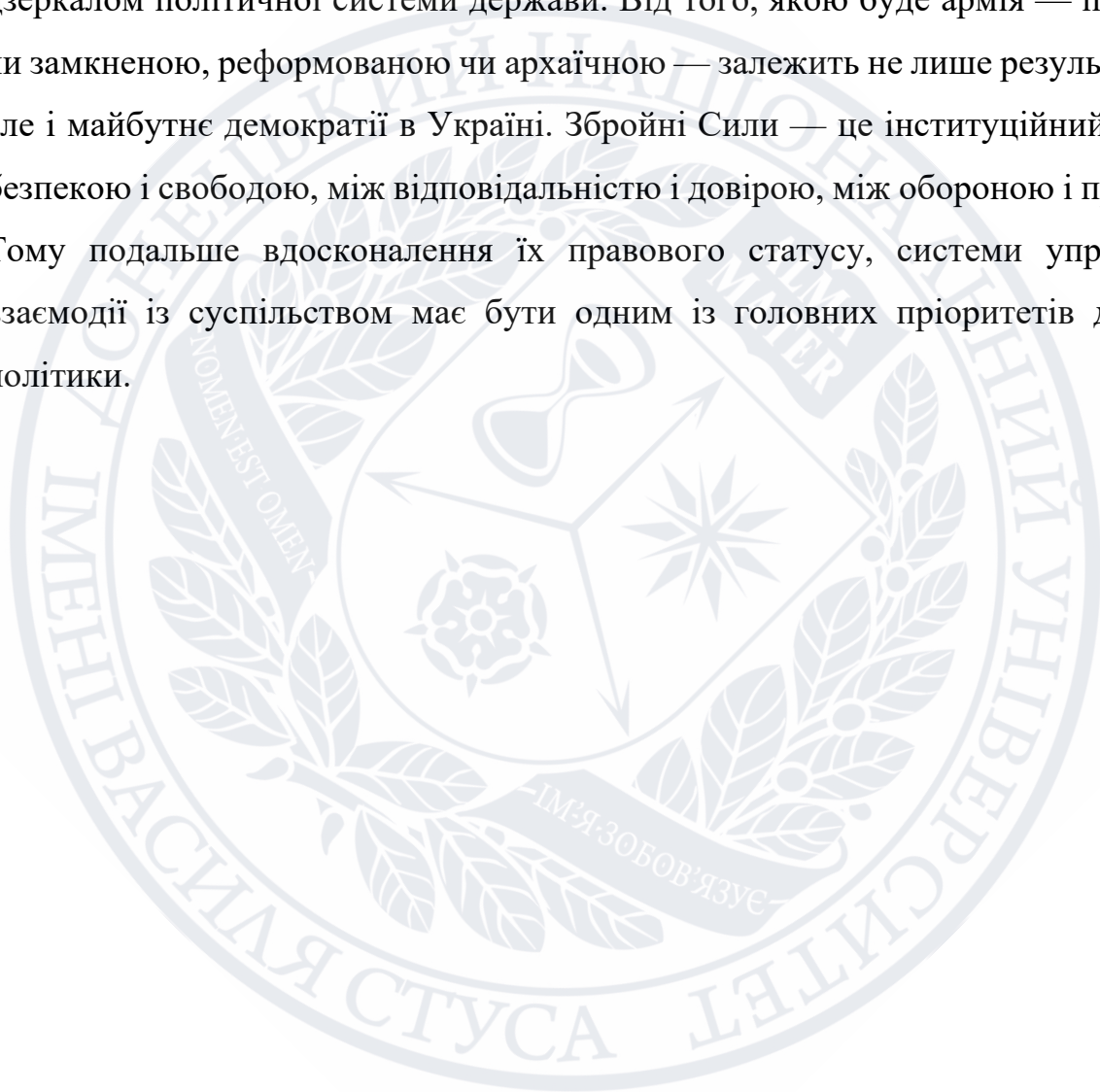
2. В Україні сформовано основні засади правового регулювання функціонування Збройних Сил, але необхідне законодавче завершення цієї системи шляхом кодифікації норм, реформування дисциплінарного законодавства, прийняття окремих актів про цифровий облік, військову службу та інтеграцію оборонного сектору у публічну політику.

3. Трансформація ЗСУ під час війни стала прикладом динамічного реформування, в якому поєдналися інституційна ініціатива держави, практична адаптація до умов бойових дій, міжнародна підтримка та громадянська участь. Цей досвід слід не лише узагальнити, а й інституціоналізувати, закріпивши у правовій системі держави та адміністративній практиці.

4. Сучасна модель цивільно-військових відносин повинна базуватися на принципах верховенства права, ефективного контролю, прозорого бюджетування, суспільної участі, професійного кадрового менеджменту та інноваційного підходу до оборонного планування. Особливу увагу слід приділяти морально-психологічному забезпеченню військовослужбовців, реабілітації ветеранів, гендерній інклюзивності та гарантіям прав військових у мирний і воєнний час.

5. Подальші кроки розвитку повинні включати створення Військового кодексу, гармонізацію українських нормативів зі стандартами НАТО, інституціоналізацію взаємодії з волонтерами, реформу оборонних закупівель, системну модернізацію військової освіти та посилення парламентського й громадського контролю за сектором безпеки й оборони.

Загалом, армія є не лише гарантом територіальної цілісності, але й дзеркалом політичної системи держави. Від того, якою буде армія — підзвітною чи замкненою, реформованою чи архаїчною — залежить не лише результат війни, але і майбутнє демократії в Україні. Збройні Сили — це інституційний міст між безпекою і свободою, між відповідальністю і довірою, між обороною і прогресом. Тому подальше вдосконалення їх правового статусу, системи управління і взаємодії із суспільством має бути одним із головних пріоритетів державної політики.



СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Афонін Є. А. Політико-правові аспекти розвитку ЗСУ. Київ: НІСД, 2015. 140 с.
2. Белов О. С. Цивільний контроль над Збройними Силами: українські реалії та міжнародний досвід. Стратегічні пріоритети. 2019. № 3. С. 74–81.
3. Віденко О. Р. Територіальна оборона України: нормативно-правові засади. Київ: КНТ, 2022. 212 с.
4. Горбулін В. П. Національна безпека України: виклики і пріоритети. Київ: НІСД, 2015. 232 с.
5. Інститут соціології НАН України. Щорічний звіт про стан українського суспільства. Київ, 2023. 118 с.
6. Ключко І. В. Реалізація цивільного контролю над військовою сферою в Україні: стан та перспективи. Вісник Національного університету оборони України. 2020. № 1. С. 62–69.
7. Конституція України: Закон від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
8. Кравченко О. А. Збройні сили в умовах воєнного стану: правові аспекти. Юридична Україна. 2022. № 9. С. 19–24.
9. Лассуелл Г. Держава-гарнізон: політика під тиском воєнних загроз. Вісник політичних наук. 2001. № 2. С. 45–58.
10. Міністерство оборони України. Біла книга 2023: Оборонна політика України. Київ, 2024. 144 с.
11. Національний інститут стратегічних досліджень. Цивільно-військові відносини в умовах реформування ЗСУ. Київ: НІСД, 2020. 148 с.
12. О’Доннелл Г. Бюрократично-авторитарний режим. Політологічні читання. 2010. № 3. С. 30–48.
13. Орел С. І. Реформа оборонного сектору України в контексті євроатлантичної інтеграції. Наукові праці НІСД. 2021. № 3. С. 45–58.

14. Про Збройні Сили України: Закон України від 6 грудня 1991 р. № 1934-XII
15. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII
16. Про оборону України: Закон України від 6 грудня 1991 р. № 1932-XII
17. Проєкт Україна–НАТО. Збірник документів і матеріалів. Київ: Центр Разумкова, 2021. 288 с.
18. Рада національної безпеки і оборони України. Стратегія національної безпеки України Безпека людини — безпека країни. Київ, 2020. 60 с.
19. Смолянчук В. Ф., Кротіков В. В. Civil-Military Relations in Ukraine. Київ: НаУКМА, 2017. 200 с.
20. Фінер С. Чоловік на коні: роль армії у політиці. Київ: Либідь, 2008. 398 с.
21. Яновіч М. Професійний солдат: соціально-політичний портрет. Київ: К.І.С., 2004. 356 с.
22. Booth K., Wheeler N. The Security Dilemma. London: Routledge, 2008. 384 p.
23. Brinkerhoff D. W. Security Sector Reform in Fragile States: Approaches and Lessons. USAID, 2020. 108 p.
24. Bryden A., Hänggi H. (Eds.) Reform and Reconstruction of the Security Sector. Geneva: DCAF, 2004. 336 p.
25. Burk J. Theories of Democratic Civil-Military Relations. Armed Forces & Society. 2002. Vol. 29(1). P. 7–29.
26. Center for Security Studies. Comparative Study of National Security Strategies. Zurich: ETH Zurich, 2018. 120 p.
27. Cottey A., Edmunds T., Forster A. Democratic Control of the Military in Postcommunist Europe. London: Palgrave, 2002. 256 p.
28. DCAF. SSR Backgrounder Series. Geneva: DCAF, 2018. 60 p.
29. Diamond L. Developing Democracy: Toward Consolidation. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999. 384 p.

30. European Commission. EU Strategic Compass for Security and Defence. Brussels: European Commission, 2022. 47 p.
31. European Union. EU Concept for ESDP Support to Security Sector Reform. Brussels: European Union, 2005. 20 p.
32. Feaver P. D. Armed Servants: Agency, Oversight, and Civil-Military Relations. Cambridge: Harvard University Press, 2003. 368 p.
33. Freedman L. Ukraine and the Art of Strategy. Oxford: Oxford University Press, 2019. 233 p.
34. Janowitz M. Military Institutions and Coercion in the Developing Nations. Chicago: University of Chicago Press, 1977. 226 p.
35. NATO. Partnership for Peace Planning and Review Process (PARP) Assessment Ukraine. Brussels: NATO HQ, 2024. 85 p.
36. Nordlinger E. Солдати в політиці: військове втручання у сучасні держави. Львів: ПАІС, 2011. (Український переклад іноземного дослідження)
37. OSCE Special Monitoring Mission to Ukraine. Annual Report 2023. Vienna: OSCE, 2024. 100 p.
38. RAND Corporation. Security Sector Reform in Conflict-Affected Environments. Santa Monica: RAND Corporation, 2021. 108 p.
39. SIPRI. Military Expenditure Database. Stockholm: SIPRI, 2024. 50 p.
40. Transparency International. Government Defence Integrity Index 2022. London: TI Defence and Security Programme, 2023. 75 p.
41. United Nations Security Council. Resolution 1325 Women, Peace and Security. New York: UN, 2000. 12 p.
42. United States Institute of Peace. Security Sector Reform: A Case Study Approach. Washington: USIP, 2020. 150 p.
43. U.S. Department of Defense. National Defense Strategy of the United States of America. Washington: DoD, 2022. 80 p.
44. World Bank. Worldwide Governance Indicators 2024: Methodology and DataSet. Washington: World Bank, 2024. 100 p.

45. Cohen, E. A. *Supreme Command: Soldiers, Statesmen, and Leadership in Wartime*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2002. 320 p.
46. Huntington, S. P. *The Soldier and the State: The Theory and Politics of Civil-Military Relations*. Cambridge, MA: Belknap Press, 1957. 451 p.
47. Janowitz, M. *The Professional Soldier: A Social and Political Portrait*. New York: Free Press, 1960. 394 p.
48. Kohn, R. H. *The Military and Democracy: A Comparative Study of Civil-Military Relations in Democratic and Authoritarian Regimes*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997. 340 p.
49. Kuzio T. *Putin's War Against Ukraine: Revolution, Nationalism, and Crime*. New York: Routledge, 2017. 320 p.
50. Feaver, P. D. *Armed Servants: Agency, Oversight, and Civil-Military Relations*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003. 368 p.